

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ**

«MAGİSTRATURA HAZIRLIĞI MƏRKƏZİ»

Əlyazması hüququnda

NƏBİYEVƏ GÜNƏŞ İLHAM QIZI

**«Material ehtiyatlarından istifadənin uçotunun təkmilləşdirilməsi»
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı

İİM-060402 «Mühasibat uçotu və audit»

Elmi rəhbər:

prof. S.M. Səbzəliyev

Magistr proqramının rəhbəri:

prof. Ə.İ. Daşdəmirov

Kafedra müdiri:

prof. S.M. Səbzəliyev

BAKİ - 2015

MUNDƏRİCAT

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI	3-5
I FƏSİL Material ehtiyatlarının istehsal prosesində rolu, qiymətləndirilməsi və uçotunun qarşısında duran vəzifələr	6-16
1.1. Material ehtiyatlarının istehsal prosesində rolu, mahiyyəti və təsnifatı	6-11
1.2. Materialların qiymətləndirilməsinin mövcud və mütərəqqi üsullarının xarakterik xüsusiyyətləri	11-16
II FƏSİL Material ehtiyatlarının uçotunun təşkili və onun təkmilləşdirilməsi	17-62
2.1. Material-istehsalat ehtiyatlarının daxil olmasının, istehsala buraxılmasının ilk uçotunun təşkili	17-22
2.2. Material ehtiyatlarının növləri üzrə analitik uçotu	22-25
2.3. Ehtiyatların maya dəyərinin müəyyənləşdirilməsi	25-30
2.4. Ehtiyatların ilkin dəyərinin qiymətləndirilməsi metodları	31-35
2.5. Ehtiyatların satışının mümkün xalis dəyərinin müəyyənləşdirilməsi və onların xərc kimi tanınması metodikası	35-41
2.6. Ehtiyatların daxil olmasının və istehsalata buraxılmasının sənədlərlə rəsmiyyətə salınması	41-43
2.7. Ehtiyatların sintetik və analitik uçotu	43-47
2.8. Materialların uçotunun təkmilləşdirilməsi	47-51
2.9. Hazır məhsul, bitməmiş istehsalat və materialların uçotu	51-62
III FƏSİL “Ehtiyatlar üzrə” kommersiya təşkilatları üçün 8 № li Milli Mühasibat Uçotu Standartının tətbiqi imkanları	63-72
3.1. Standartın təyinatı, məqsədi və tətbiq edildiyi sahə	63-64
3.2. Ehtiyatların əldə edilməsinə çəkilən məsrəflərin uçotu	65-67
3.3. Bioloji aktivlərdən alınmış kənd təsərrüfatı məhsullarının ilkin dəyərinin hesablanması metodikası	67-70
3.4. Maliyyə hesabatında ehtiyatlar üzrə məlumatın açıqlanması metodikası	70-71
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	72-75
İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT	76-77

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı. Biznesin cari qiymətləndirilməsi şirkətlərin hansı həcmdə aktivlərə malik olması və onların ödənilmə müddətləri ilə müəyyənləşdirilir. Aktivlər isə özlüyündə əsas vəsaitlərdən (Fixed Assets) və dövriyyə kapitalından (Current Assets) ibarətdir. Dövriyyə kapitalı – şirkətin cari fəaliyyətini təmin edən dövriyyə material ehtiyatlarına və tədavül fondlarına avans edilən vəsait deməkdir.

Material ehtiyatlarının maliyyələşmə ehtiyacı var və buna görə də o, real kapitalla investisiya qoyuluşlarının əsas növlərindən biridir. Məhz buna görə də, investorlar materialları maliyyə qoyuluşlarından müəyyən gəlir götürməyi nəzərdə tuturlar.

Materiallardan istifadə olunması siyasəti iki əsas məsələyə gətirib çıxarır:

1. şirkətin əməliyyat fəaliyyətini təmin etmək nöqtəyi-nəzərindən hansı səviyyədə materiallara ehtiyac duyulur (bütövlükdə və ayrı-ayrı) ünsürlər üzrə)
2. onları hansı mənbələr hesabına maliyyələşdirmək olar

Materialların araşdırılan xüsusiyyətləri şirkət üçün onların optimal səviyyəsini müəyyənləşdirmək metoduna təsir göstərir. Material resurslarına qənaətin yaranması mexanizmi həm təşkilati-texniki, həm istehsalın təşkilati-iqtisadi amillərindən, həm də uçot və təhlilin müasir tələblər səviyyəsində qurulmasından asılıdır.

Material ehtiyatlarına tələbat həm istehsal sferası üçün, həm də tədavül sferası üçün, həm təsərrüfat fəaliyyətinin müxtəlif sahələri üçün eyni deyildir. Bu tələbat dövriyyə vəsaitlərinin əşya mahiyyəti, dövriyyə vəsaitlərinin dövr sürəti, istehsalın həcmi, istehsalın texnologiyası və təşkili, məhsulların atışı qaydası, xammal və materialların alınması və digər amillərlə müəyyənləşdirilir.

Müəssisələrin fəaliyyəti ilə yaxından tanışlıq göstərir ki, onların maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması ilk növbədə material, əmək və maliyyə

resurslarına hərtərəfli qənaəti həyata keçirməklə səciyyələnir. Resurslara qənaət olunması istehsalın artan tələbatını ödəməyin həlledici mənbəyidir. Resurslara qənaət, material tutumu daha yüksək olan istehsal sahələri üçün daha böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Təşkilati-texniki tədbirlərin tətbiqinin idarə olunması sistemində materialların uçotunun və təhlilinin bəzi məsələləri müxtəlif dissertasiya işlərində, habelə bir sıra monoqrafik tədqiqatlarda araşdırılmışdır.

Material resurslarının uçotu və ona qənaətin səmərəli yollarının təhlili həm MDB, həm digər xarici ölkə alimlərinin, həm də azərbaycan alimlərinin son illərdəki tədqiqatlarında nəzərdən keçirilmişdir:

Bleyk Con, Orion Amat, Britton E., Vaterson K., Velş Qlen, Druri K., Kimizuka Yoşiro, Rişar Ğ., Nidlz B., A.F.Aksenenko, A.P.Çeçeta, V.İ.Vidyapin, A.V.Vlasov, A.P.Jitnaya, N.T.Beluxa, V.F.Paliy, B.İ.Maydancik, CS.B.Bernqolc, V.İ.Petrova, Z.V.Kiryanova, İ.A.Lamikin, A.D.Larionov, V.İ.İsayev, H.İ.Namazəliyev, S.İ.Müslümov, S.M.Səbzəliyev, Q.Ə.Abbasov, Q.R.Rzayev, V.M.Qulyev, N.M.İsmayılov, R.B.Əliyev, İ.Abbasov, S.Qasımov və b.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Mini dissertasiya işinin başlıca məqsədi istehsalat resurslarına qənaət üzrə tədbirlərin idarə olunmasının təsərrüfatdaxili mexanizminin tədqiqindən, onların təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyinə təsirini aşkara çıxarmaqdan, material resurslarının təsnifatını beynəlxalq standartlar baxımından dəqiqləşdirməkdən, materialların ilk və icmal uçotu ilə bağlı sənədləşdirmələrin təkmilləşdirilməsi istiqamətində təkliflər hazırlamaqdan, müasir kompüterlərdən istifadə etməklə uçotu lokal qaydada avtomatlaşdırmaqdan və s. ibarətdir.

Tədqiqat obyektı. Tədqiqat obyektı kimi respublikanın müxtəlif istehsal istiqamətli kommertiya təşkilatlarının uçot və hesabat materiallarından, həmçinin şərti göstəricilərdən istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın metodoloji və informasiya bazası. Azərbaycan respublikasında və dünya miqyasında material resurslarının uçotunun təşkilinin nəzəri, metodoloji

və praktik problemlərinin araşdırılması tədqiqatın metodoloji və informasiya bazası sayılır.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji və metodiki əsasını Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Mülki Məcəlləsi, mühasibat uçotu, Auditor xidməti, sahibkarlıq, özəlləşdirmə, müəssisələr haqqında Qanunlar, Respublika Prezidentinin və Hökumətinin müvafiq sərəncamları və qərarları, maliyyə Nazirliyinin təlimat xarakterli sənədləri, habelə tədqiq olunan problem üzrə alimlərin baxışları, elmi məqalələr, dövrü mətbuatın materialları və s. təşkil edir. Tədqiqat işində sosial-iqtisadi hadisələrin dərk olunmasında dünya elmi tərəfindən istifadə olunan dialektik, statistik, müqayisə, induktiv, deduktiv, müşahidə, dinamika və s. üsullardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. İşin əsas elmi yeniliyi dedikdə, aşağıdakılar nəzərdə tutulmuşdur:

- material aktivlərinin formalaşması və uçotunun təşkili üzrə tövsiyələr;
- nəqliyyat-tədarük xərclərinin uçotu və bölüşdürülməsi metodikası;
- ilk sənədlərin və uçot registrlərinin təkmilləşdirilməsi;
- bazar şəraitində material aktivlərinin müxtəlif ünsürlərinin uçotunun təşkili və onlardan istifadəyə nəzarət üzrə təkliflər.

Tədqiqat işinin praktik əhəmiyyəti. Material aktivlərinin uçotunun təkmilləşdirilməsi üzrə hazırlanılan tövsiyələr onların uçotunu və nəzarəti daha yüksək səviyyəyə qaldırmağa müəyyən kömək göstərəcək.

İşin həcmi və strukturu. Dissertasiya işinin məqsədinə və vəzifəsinə müvafiq olaraq material aktivlərinin uçotunun beynəlxalq praktikasından istifadə etməklə, müvafiq tövsiyələrin işlənilib hazırlanması əsasında tədqiqatın logikası müəyyən olunmuşdur.

Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nətcə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla, qəbul olunmuş standartlara uyğun şəkildə kompüter yazısı ilə 77 səhifə həcmindədir. Ədəbiyyat siyahısında tədqiqat işində istifadə olunmuş 33 mənbənin adı göstərilmişdir.

I FƏSİL. MATERIAL EHTİYATLARININ İSTEHSAL PROSESİNDƏ ROLU, QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ VƏ UÇOTUNUN QARŞISINDA DURAN VƏZİFƏLƏR

1.1. Material ehtiyatlarının istehsal prosesində rolu, mahiyyəti və təsnifatı

Materiallardan səmərəli istifadə olunması istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinin başlıca istiqamətlərindəndir. Respublikanın iqtisadi və sosial inkişafında resurslardan qənaətlə istifadə olunmasına böyük diqqət yetirilir. Bazar münasibətləri şəraitində müxtəlif ölkələrdə müqavilə öhdəliklərinə bəzən qeyri-sabit əməl olunması istehsalat ehtiyatlarının müxtəlif növlərindən daha qənaətlə, daha səmərə ilə istifadə edilməlidir. Bunun üçün hər bir təsərrüfat subyektində mövcud olan xammal və materialların dəqiq uçotu təşkil olunmalı, hər bir istehsal vahidində israfçılığa, mənimsəməyə və digər mənfi hallara qarşı ciddi və hərtərəfli mübarizə aparılmalıdır.

Müəssisələrin iş təcrübəsi sübut edir ki, məhsul istehsalının səmərəliliyinin yüksəldilməsi xammal, material, yanacaq və ehtiyatların digər növlərindən səmərəli istifadə olunmasına əsaslanır. Respublikanın malik olduğu material ehtiyatlarından daha səmərəli və daha faydalı istifadə olunması istehsalın səmərəliliyinin işində ən mühüm problemlərdən biri kimi diqqəti cəlb edir.

Azərbaycanın iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrinin zərur miqdarda xammal, material, yanacaq və digər ehtiyatları ilə təmin olunması təkcə onların həcminin artırılması ilə deyil, istehsal prosesində həmin vasitələrdən səmərəli və qənaətlə istifadə edilməsi ilə müşayiət olunmalıdır. İstehsal olunan məhsulların və görülən işlərin maya dəyərinin tərkibində material məsrəfləri çox böyük xüsusi çəkiyə malikdir. Material tutumu yüksək olan sahələrdə (məsələn, tikinti, yeyinti və s.) hazırlanılan məhsulların maya dəyərinin tərkibində tutduğu xüsusi çəki orta hesabla 80-85 faiz təşkil edir. texniki tərəqqi əsasında ictimai əməyin

məhsuldarlığının artımı istehsal məsrəflərində keçmiş əməyin xüsusi çəkisinin daima artırılmasına gətirib çıxarır.

Respublikanın iqtisadiyyatının son illərdə müstəqil inkişafı təsərrüfat dövryyəsinə getdikcə daha çox material – texniki ehtiyatların cəlb edilməsi ilə nəticələnmişdir.

Heç də sirr deyildir ki, Azərbaycanın xammal və material resursları çox məhdud miqdardadır. Onların bir çox növlərinin təkrar istehsalı əslində qeyri-mümkündür. Odur ki, məhsulların material tutumunun aşağı salınması təbii ehtiyatlara birbaşa qənaət kimi başa düşülməlidir. Hasilat sənayesində emaledici sənayeyə nisbətən istehsal olunan məhsul vahidinə daha çox canlı əmək və kapital qoyuluşu vəsaiti sərf edilir. Ona görə də, emaledici sənaye sahələrində istehsalın təkmilləşdirilməsi hesabına material resurslarına qənaət olunması daha sərfəlidir.

Əşyalaşmış əməyə qənaət olunması xammal və emaledici sahələrə yönəldilən kapital qoyuluşlarının ixtisar olunmasına şərait yaradır.

Məhsul istehsalının həcmnin artımı material resurslarından və həmçinin məsariflərin mütləq kütləsi ilə müşayət olunur. Buna görə də, material tutumunu aşağı satmaq hesabına əldə olunan qənaətin həcmi artırmaq lazımdır.

Son illərdə, istehsalı mənimsənilən məhsulların hazırlanmasına daha çox material sərf etmək tələb olunur. Sənayenin nisbətən yeni sahələrinin, məsələn elektronikanın, kiyanın, elektrotexnikanın, radiotexnikanın və s. inkişafı məhsulların material tutumunda dəyişikliklərə müşayət olunur.

Heç də sirr deyildir ki, məhsulların material tutumunun aşağı salınmasında materialların emal olunmasının texnikası və texnologiyasının təkmilləşdirilməsi, müasir texnologiyanın yaradılması mühüm istiqamətlər sayılır.

Məhsulların material tutumunun səviyyəsi bəzən ilkin xammalın və materialların keyfiyyəti ilə müəyyən olunur. Onların çeşidlərinin genişləndirilməsi, möhkəmliyi, materialların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, texniki-iqtisadi parametrlərinin təkmilləşdirilməsi məhsul vahidinə çəkilən xərclərin xüsusi çəkisini xeyli azalda bilər.

Materialların istehlak xüsusiyyətlərinin yüksəldilməsi məhsul istehsalı zamanı onlardan qənaətlə istifadə olunmasının başlıca mənbəyidir.

Məhsulların material tutumunun aşağı salınmasının başqa bir istiqaməti maşın və avadanlıqların xarakteristikasının əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırılmasından ibarətdir. Sənayedə bu sahədə yaxşı nəticələr qazanılmışdır.

Respublikanın müxtəlif təsərrüfat subyektlərində istehsalın səmərəliliyi üç əsas göstəricinin dinamikası və qarşılıqlı əlaqəsi ilə müəyyənləşdirilir. Material tutumu, fondtutumu və əmək tutumu həmin göstəricilərdir. Onlardan hər biri özlüyündə əmək məsrəflərinin bir tərəfini xarakterizə edir.

Əmək məhsuldarlığının artımı, əmək tutumunun aşağı salınması canlı əməyə qənaət göstəricisi, material tutumunun və fondtutumunun aşağı salınması isə əşyalaşmış əməyə qənaət göstəricisidir. Onların bir yerdə aşağı salınması istehsalın və Milli gəlirin artım sürətini təmin edir, əsas fondlardan istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə şərait yaradır, canlı əmək məsrəflərini azaldır.

İstehsal olunan məhsulun material tutumu məhsul hazırlanmasının texnologiyasının təkmilləşdirilməsinin təsiri altında aşağı salına bilər. Eyni zamanda, qabaqcıl elmi-texniki tərəqqinin təsiri altında daha baha və aztəpilan materiallar sərflənən yeni növ məhsullar meydana gəlir. Son nəticədə həmin məhsulların material tutumunun yüksəlməsi müşahidə olunur.

Xammalın və materialların, yanacaq və enerjinin dəyərini bir çox hallarda təbii amillərlə əlvqələndirmək zərurətində də yaddan çıxarmaq olmaz.

Azərbaycan respublikasının uçot praktikasında material-istehsalat ehtiyatlarının uçotu mühasibat uçotu haqda Qanunla və digər normativ sənədlərlə tənzimlənir. Material-istehsalat ehtiyatları müəssisələrin dövriyyə aktivlərinin, başqa sözlə əmlakının bir hissəsi olmaqla aşağıdakı məqsədlər üçün istifadə olunur:

- a) məhsul istehsalında, işlərin yerinə yetirilməsində, xidmətlər göstərildikdə;
- b) müəssisənin idarəetmə ehtiyacları üçün;
- c) istisna olaraq satılmaq üçün;

- d) azqiymətli və tezköhnələn əşyalar kimi;
- e) emal prosesi başa çatmış hazır məhsullar kimi;
- f) digər hüquqi və fizikişəxslərdən mallar şəklində əldə olunan və əlavə emala verilmədən satış üçün nəzərdə tutulan və s.

Müəssisənin dövriyyə aktivlərinə aiddir: material-istehsalat ehtiyatları (xammal, material, yanacaq, azqiymətli və tezköhnələn əşyalar, hazır məhsullar, mallar və başqaları); pul vəsaitləri (bankda, kassada); debitor borcları və i.a.

Bu mövzuya uyğun olaraq əmək əşyaları özlüyündə xammal və əsas materiallar, yanacaq, ehtiyat hissələri, taralar, azqiymətli əşyalar və s. qruplara bölünür. Xammal və əsas materiallar məhsulların maddi (əşüa) əsasını təşkil edir. bu zaman xammal dedikdə, kənd təsərrüfatı məhsulları (dən, pambıq və s.) və sənayenin emal məhsulları (filiz, kömür və i.a.), materiallar dedikdə, isə metal, parça, şəkər və i.a. başa düşülür.

Köməkçi materiallardan xammal və əsas materialların təsir göstərmək və məhsullara müəyyən istehlak xüsusiyyətləri (məs., avtomobillər üçün lak və boyalar, kobasa istehsalı üçün istiot və s.) vermək üçün istifadə olunur. Materialların əsas və köməkçi materialara bölüşdürülməsi şərti xarakter daşıyır və istehsalın texnoloji xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Məs., kraxmal toxuculuq sənayesində köməkçi, yeyinti sənayesində isə əsas materiallar qrupunda qeydə alınır.

Satın alınan yarımfabrikatlar dedikdə, emalın müəyyən mərhələsini keçən, lakin hazır məhsul sayılmayan materiallar başa düşülməlidir. Məhsul istehsal prosesində onlar əsas materiallar rolunu oynayır.

Qaytarılacaq tullantılar dedikdə, xammal və materialların emalı prosesində qalan, lakin özünün istehlak xüsusiyyətlərini qismən saxlayan hissələr (məs., metal qırıntıları, kəsik bortular, optika və s.) başa düşülür.

Yanacaq, tara və tara materalları, ehtiyat hissələri köməkçi materiallara aid edilir və müəyyən zərurət özündən ayrıca qruplar şəklində qeydə alınır.

Yanacaq texnoloji (texnoloji məqsədlər üçün, mühərrik (yanacaq) və təsərrüfat (yandırmaq) qruplarına bölünür.

Tara – materialların və məhsulların qablaşdırılması, yüklənməsi və mühafizəsi üçün nəzərdə tutulmuşdur (məs., kisələr, qutular və s.).

Ehtiyat hissələri maşın və avadanlıqların köhnəlmiş hissə və detallarını təmir etmək və dəyişdirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Azqiymətli əşyalar – materialların ayrıca qrupunu əmələ gətirir. Bu qrupda qüvvədə olan xidmət limiti həddində maşınlar, avadanlıqlar, alətlər, habelə xüsusi alətlər və ləvazimatlar, xüsusi geyimlər və ayaqqabı, müvəqqəti tikililər və s. daxildir. Satılmaq və yenidən satılmaq üçün nəzərdə tutulan hazır məhsulların və malların ehtiyatları müstəqil qrupda qeydə alınır.

Eyni zamanda, material-istehsalat ehtiyatlarının tərkibində aşağıdakılar uçota alınmır: məhsul istehsalı üçün istifadə olunan bitməmiş istehsalat və əmlak.

Material-istehsalat ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi onların mühasibat uçotunun normativ tənzimlənməsi sistemində aparıcı yer tutur. Belə ehtiyatlar əldə olunma üsullarından asılı olaraq uçotda faktik maya dəyəri ilə qeydə alınır.

Material-istehsalat ehtiyatları dəyəri ödənilmək şərti ilə digər təşkilatlardan satın alındıqda onun faktik maya dəyərinə aşağıdakılar daxil edilə bilər.

- a) müqavilə əsasında malsatanlara ödənilən məbləğ;
- b) ehtiyatların satın alınması ilə əlaqədar informasiya-məsləhət xarakterli xidmətlərə görə digər təşkilatlara ödənilən məbləğ;
- c) gömrük rüsumları və digər ödənişlər;
- d) vasitəçi təşkilatlara (təchizat, xarici ticarət və s.) ödənilən mükafat;
- e) material-istehsalat ehtiyatlarının gətirilməsi ilə əlaqədar xərclər (yüklərin sığorta rüsumu da daxil edilməklə);
- f) material-istehsalat ehtiyatlarının satın alınmasına çəkilən digər xərclər.

Qeyd etmək lazımdır ki, satış üçün nəzərdə tutulan material-istehsalat ehtiyatlarının istifadəyə yararlı vəziyyətə gətirilməsilə əlaqədar çəkilən xərclər də onların faktik maya dəyərinə daxil edilir.

Ehtiyatların satın alınması ilə bilavasitə əlaqəsi olmayan ümumtəsərrüfat və bu qəbildən olan digər xərclər, onların satın alınmasının faktik dəyərinə daxil edilmir. Müəssisənin nizamnamə kapitalına haqqa qaydasında qoyulan ehtiyatların faktik dəyəri təsisçilərlə razılaşıdırılır.

Muxtəlif növ material-istehsalat ehtiyatları müəssisənin öz qüvvəsi ilə hazırlandıqda, onların faktik dəyəri çəkilən xərclərin məbləğindən asılı olaraq müəyyənləşdirilir.

Material-istehsalat ehtiyatları əvəzsiz qaydada əldə olunduqda faktik maya dəyərini müəyyən etmək üçün onların bazar dəyəri əsas götürülür.

Digər əmlakla (pul vəsaitindən başqa) mübadilə qaydasında material-istehsalat ehtiyatları əldə olunduqda, onların faktik maya dəyəri mübadilə olunan əmlakın balans dəyərindən asılı olaraq təyin edilir.

1.2. Materialların qiymətləndirilməsinin mövcud və mütərəqqi üsullarının xarakterik xüsusiyyətləri

Material-istehsalat ehtiyatlarının həqiqi maya dəyəri uçotda əks etdirildikdən sonra dəyişikliyə məruz qala bilməz. Əgər il ərzində ehtiyatların müəyyən növlərinin qiyməti kəskin surətdə aşağı düşərsə, və yaxud, qismən ilkin keyfiyyətlərini itirərsə, habelə mənəvi cəhətdən köhnələrsə onları yenidən qiymətləndirmək olar (quraşdırılacaq avadanlıqların və azqiymətli tezköhnələn əşyalardan başqa). Bu zaman qiymət fərqi vergiyə cəlb olunması mənfəətin məbləği dəyişikliyə uğramadan müəssisənin maliyyə nəticələrinə aid edilir. Belə hallarda material-istehsalatlarının qiymətdən düşməsi üzrə ehtiyat yaradılmır.

Həmin müəssisəyə mənsub olmayan, lakin müqavilə əsasında onun sərəncamında saxlanılan ehtiyatlar müqavilə qiyməti ilə balansarxası hesabda göstərilir. Material-istehsalat xarici valyuta ilə satın alındıqda, onların dəyəri Respublika Milli Bankının məzənnəsi ilə ekvivalent qaydada manata çevrilməlidir.

Müvafiq surətdə material-istehsalat ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi bütün hallarda faktik məsrəflərdən asılı olaraq müəyyənləşdirilir. Bu məsrəflər isə onun faktik maya dəyərini təşkil edir.

Eyni zamanda, müxtəlif malsatanlardan daxil olan ehtiyatların hər bir növünün faktik maya dəyərini hesablamak o zaman mümkündür ki, istehlak olunan ehtiyatların nomenklaturu məhdud sayda olsun. Praktikada müəssisələrin böyük əksəriyyəti ehtiyatların cari uçotunu onların uçot dəyərilə, daha konkret desək, orta satın alma qiymətilə, plan (normativ) maya dəyərilə və s. üsullarla əks etdirirlər.

Uçot qiyməti anlayışına satın alınan ehtiyatların plan maya dəyəri daxil edilir. Plan maya dəyərini müəssisə özü hesablayır və onun tərkibinə ehtiyatların mövcud satın alma qiymətləri, habelə onların qablaşdırılması, yüklənməsi, boşaldılması və s. xərcləri də daxildir. Orta satın alma qiymətləri də uçot qiyməti kimi çıxış edə bilər. Belə qiymətlər material-istehsalat ehtiyatlarının müxtəlif növlərinin ilin əvvəlinə və axırına qiymətlərindən asılı olaraq hesablanılır. Bu və ya digər hallarda ehtiyatların satın alınmasının faktiki maya dəyəri ilə uçot qiymətləri (plan, orta və i.a.) arasındakı fərq mühasibat uçotunda materialların dəyərindən kənarlaşmalar kimi əks etdirilir.

Hazırda material-istehsalat ehtiyatlarının uçotunun təşkilinin metodoloji prinsipləri ehtiyatların faktiki maya dəyərinə daxil edilən məsrəfləri müstəqil və dolay xərclərə bölünməsinə nəzərdə tutur. Müstəqil xərclərə bilavasitə daxil olan ehtiyatların dəyəri daxildir. Dolay xərclər isə onların tədarükü və gətirilməsi ilə əlaqədardır. Bunə xərclərə aiddir: müəssisənin tədarük – anbar aparatının saxlanması xərcləri; ehtiyatların qiymətinə daxil edilməyən nəqliyyat xərcləri; kommersiya krediti üzrə faizlərin ödənilməsi xərcləri; ehtiyatların yararlı hala gətirilməsi xərcləri və s. bu zaman qəyud etmək lazımdır ki, ümumtəsərrüfat xərclərinin yalnız ehtiyatların satın alınmasına bilavasitə aid edilən hissəsi məbləğində faktik maya dəyərə daxil edilir.

Satın alınaraq çəkilən dolayı xərclər öz növbəsində daimi xarakter (məs., anbarların amortizasiya ayırmaları) və dəyişən xarakter (məs., ehtiyatların qiymətinə daxil olunmayan daşınma xərcləri) daşıyır.

Daimi xarakter daşifyan xərclər müstəqil qaydada satın alınmasının maya dəyərində daxil edilir. Əgər, bu mümkün deyildirsə, onda belə xərclər, dəyişən xərclərlə birlikdə hesablaşma yolu ilə bölüşdürülə bilər. Bölüşdürülmə üçün bir çox halarda satın alınan ehtiyatların dəyəri, onların miqdarı və s. əsas götürülür. Qeyd etmək lazımdır ki, ticarət və ticarət-vasitəçilik fəaliyyəti ilə məşğul olan müəssisələr malların tədarükü və mərkəzi anbara çatdırılması ilə əlaqədar xərcləri satın anınadək bədavül xərclərinin tərkibində uçota alınır. Onlar satın alınmanın faktik maya dəyərində daxil edilmir.

Material-istehsalat ehtiyatlarının istehsala buraxılması aşağıdakı qiymətlərlə həyata keçirilir:

1. materialların hər bir vahidinin dəyərnə (əgər biri-digərini əvəz edə bilmirsə);
2. orta maya dəyərilə;
3. satın almanın birinci vaxtının maya dəyərilə (FIFO metodu);
4. satın almanın sonuncu vaxtının maya dəyərilə (LIFO metodu).

Bu və ya digər üsuldan istifadə olunması müəssisənin uçot siyasətinin ünsürüdür və il ərzində həyata keçirilir. Qiymətləndirmənin birinci üsulunun tətbiqi xüsusi qaydada istifadə olunan material-istehsalat ehtiyatları (məsələn, qiymətli metallar, qiymətli daşlar və s.) üçün xarakterikdir.

Qiymətləndirmənin ikinci üsulunun tətbiqi orta maya dəyərilə istehsalata və yaxud digər məqsədlərə buraxılan material-istehsalat ehtiyatları üçün tipikdir. Material-istehsalat ehtiyatlarının orta maya dəyərilə qiymətləndirilməsi üsulu respublikanın uçot praktikası üçün ənənəvidir. Hesabat dövrü ərzində ehtiyatlar istehsalata uçot qiymətləri ilə, dövrün sonunda isə yalnız faktik maya dəyərinin uçot dəyərndən kənarlaşması ilə silinir.

Qiymətləndirmənin üçüncü və dördüncü üsullarından (FIFO və LIFO) istifadə material-istehsalat ehtiyatlarının qaydaya satılmış partiya uçotu zamanı mümkündür və məqsədəuyğundur.

FIFO metodunun mahiyyəti belədir: əvvəlcə ehtiyatlar birinci partiyanın satınalma qiymətilə, daha sonra ikinci partiyanın və bundan sonra növbəlilik qaydasında istehsalatdan silinir. Başqa sözlə, birinci partiya «mədaxil» olunur və elə birinci partiya da «məxaric» edilir.

LIFO metodunun mahiyyətinə görə əvvəlcə ehtiyatlar sonuncu partiyanın satınalma qiymətilə, daha sonra əvvəlki partiyanın qiymətilə silinir. Konkret olaraq sonuncu partiya «mədaxil» olunar və birinci partiya «məxaric» edilir. Dediklərimizi konkret rəqəmlərlə nəzərdə keçirək (cədvəl 1.1.)

Ehtiyatların buraxılışının qiymətləndirilməsi üsulları (hesabat ayı ərzində ehtiyatların sərfi tutalm ki, 100 vahiddir) Cədvəl 1.1.

Göstəricilər	Vahidinin miqdarı	Vahidinin qiyməti, man	Məbləği, man
Oktyabr ayının 1-nə			
Materialların qalığı	20	40 000	800 000
Ehtiyatlar daxil olmuşdur:			
Birinci partiya	30	40 000	1 200 000
İkinci partiya	20	45 000	900 000
Üçüncü partiya	40	50 000	2 000 000
Ay ərzində yekunu	90		4 900 000
Ehtiyatların ay ərzində istifadəsi:			
FIFO metodu üzrə:			
Birinci partiya	50	40 000	2 000 000
İkinci partiya	20	45 000	900 000
Üçüncü partiya	30	50 000	1 500 000
Yekunu:	100		4 00 000

LİFO metodu üzrə:			
Birinci partiya	40	50 000	2 000 000
İkinci partiya	20	45 000	900 000
Üçüncü partiya	40	40 000	1 600 000
Yekunu:	100		4 500 000
Noyabr ayının 1-nə qalıq			
FİFO metodu üzrə	10	50 000	500 000
LİFO metodu üzrə	10	40 000	400 000

Bayaq qeyd etdiyimiz kimi, müəssisə ehtiyatları qiymətləndirilməsi metodularını seçmək imkanına malikdir. Lakin hər hansı bir metdun seçimi uçot siyasəti ilə müəyyənləşdirilməli və hesabat dövrü ərzində istifadə olunmalıdır. Metodun dəyişdirilməsini illik hesabatı əlavə olunan izahedici qeydlərdə əsaslandırmaq zəruridir.

FİFO metodundan balansı tərtib edən zaman istifadə etmək məqsədəuyğundur. Belə ki, ehtiyatların hesabat dövrünün axırına dəyəri cari qiymətlərə daha yaxındır. Bu da özlüyündə onların qiymətlərinin reallığına təsir göstərir.

LİFO metodundan maliyyə nəticələri və onlardan istifadə haqda hesabatı tərtib edən zaman istifadə etmək daha əlverişlidir. Bütün hallarda qiymətləndirmə metodu uçot siyasətinin tərkib hissəsidir və olduğu şəkildə də vergi xidməti orqanlarının nəzərinə çatdırılır.

Deyilənləri ümumiləşdirərək, belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, istehsal prosesində istifadə olunan qiymətləndirmə ehtiyatların anbarda hesabat dövrünün axırına qalığının qiymətləndirilməsi üsulundan birbaşa asılıdır və aşağıdakı düstur vasitəsilə müəyyənləşdirilir.

$X_f = S_0 + V - S_a$, burada, X_f – hesabat dövrü ərzində məhsul buraxılışına sərf olunan material-istehsalat ehtiyatlarına faktik xərclər;

S_0 – hesabat dövrünün əvvəlinə anbarda olan ehtiyatların saldosu;

B – hesabat dövrü ərzində anbardan material-istehsalat ehtiyatlarının buraxılışı;

Sa – hesabat dövrünün axırına anbarda olan ehtiyatların saldosu;

Material-istehsalat ehtiyatlarının mühasibat uçotunun qarşısında duran vəzifələri aşağıdakılardır:

1. Müəssisədə mövcud olan materialların ehtiyatları haqda tam və etibarlı informasiyalar formalaşdırmaq;
2. Təsərrüfat əməliyyatlarının qanuniliyinə nəzarət edə bilmək üçün həm daxili, həm də kənar istifadəçiləri materialların hərəkəti haqda informasiyalarla təmin etmək;
3. Müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətinin məfi nəticələrinin qarşısını almaq və material ehtiyatları hesabına məhsulların maya dəyərini aşağı salmaq üçün ehtiyatları səfərbərliyə almaq və son nəticədə maliyyə sabitliyini təmin etmək.

II FƏSİL. MATERIAL EHTİYATLARININ UÇOTUNUN TƏŞKİLİ VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

2.1. Material - istehsalat ehtiyatlarının daxil olmasının, istehsala buraxılmasının ilk uçotunun təşkili

Material-istehsalat ehtiyatlarının uçotu üçün baş verən əməliyyatların xeyli hissəsinin bir tipli olması xarakterikdir. Elə buna görə də, Respublika Dövlət Statistika Komitəsinin hazırladığı və təsdiq etdiyi tipik ilk sənəd formalarından istifadə etməyə geniş şərait yaradılmışdır. Unifikasiya olunan standart sənədlərin tətbiqi onların hazırlanmasının dəyərini ucuzlaşdırır, uçotun aparılması texnikasını sadələşdirir və son nəticədə material-istehsalat ehtiyatlarının uçotunun təşkili sxemini vahid nümunə əsasında qurmağa imkan verir.

Müəssisələrdə material-istehsalat ehtiyatlarının hərəkəti ilə əlaqədar təsərrüfat əməliyyatlarının sənədlərlə rəsmiyyətə salınması onların həm anbarda, həm də maddi-məsul şəxslər üzrə mühafizəsinə müntəzəm nəzarət üçün əsasdır. Regional qaydada hazırlanılan ilkin sənədləşmə və ehtiyatların uçotu üzrə sənəd dövriyyəsi sxemi müəssisəyə operativ rəhbərlik üçün zəruri olan informasiyaların əldə olunmasına imkan yaradır. Belə informasiyalar həm qabaqcadan, həm də sonrakı nəzarət üçün son dərəcə vacibdir.

Material-istehsalat ehtiyatlarının uçotu üzrə bir sıra ilkin sənədləri nəzərdən keçirək.

M-2№-li «Vəkalətnamə» vəzifəli şəxsin material dəyərləri almaq üçün müəssisənin adından çıxış etməyə hüquq verən sənəddir. Bu sənəd bir nüsxədən ibarət tərtib olunmalıdır.

M-4 №-li «Mədaxil orderi» malsatanlardan müəssisənin anbarına daxil olan ehtiyatların uçotunu rəsmiləşdirmək üçün istifadə olunur. Mədaxil orderlərinin blankları maddi-məsul şəxslərə nömrələnmiş qaydada verilirə mədaxil orderi materiallar anbara daxil olduğu gün bir nüsxədə tərtib olunur.

Bir sətirli mədaxil orderlərini ehtiyatların hər bir nomenklatur nömrəsinə ayrıca yazırlar. Buna görə də, malsatanın bir hesabnaməsinə bir neçə mədaxil orderi yazıla bilər. Material ehtiyatları böyük nomenklatura ilə daxil olduğu zaman belə bir iş olduqca çox xəhmət tələb edir və ilk sənədlərin sayının artmasına gətirib çıxarır. Buna görə, xüsusən də, EHM-dən istifadə olunduqda çoxsətirli mədaxil orderlərindən istifadə olunması məqsədəuyğundur.

M-7 №-li «Materialların qəbulu haqqında akt» malsatanarın müşayətəedici sənədlərinin məlumatları ilə material-istehsalat ehtiyatlarının qəbulu arasında miqdarca və keyfiyyətcə fərq olduqdarəsmiyyətə salınır. Material ehtiyatları sənədsiz daxil olduğu hallarda da M-7 №-li aktdan istifadə edilir. Akt adətən iki nüsxədə tərtib olunur və onun tərtib edilməsində maddi-məsul şəxsin, malgöndərənin nümayəndəsinin və digər maraqlı təşkilatların nümayəndəsinin iştirakı vacibdir. Bu sənəd müəssisənin rəhbəri və yaxud digər səlahiyyətli şəxs tərəfindən təsdiq edilir. Aktın bir nüsxəsi ilk sənədləri (əmtəə-nəqliyyat qaiməsi və s.) əlavə etməklə müəssisənin mühasibatlığına, digəri isə malgöndərən təşkilata verilir.

M-8 №-li «Limit-zabor kartı» təsdiq edilmiş limit hüdudunda materialların, satın alınan yarımfabrikatların və s. anbardan müəssisənin istehsalat bölmələrinin buraxılmasının uçuotu üçün nəzərdə tutulmuşdur. Buraxılış limiti sexlərin istehsalat tapşırıqlarının həcmindən asılı olaraq müvafiq normativlər əsasında hesablaşma yolu ilə müəyyənləşdirilir.

Limit-zabor kartları bir ay müddətinə, silinmələrin həcmi kiçik olduqda isə kvartala iki nüsxədən ibarət olmaqla doldurulur. Onun bir nüsxəsi ay başlanandanak sexə, ikincisi isə anbara verilir. Anbardar kartın hər iki nüsxəsində buraxılan ehtiyatların miqdarını və tarixini qeyd edir və limitin hər bir nomenklatur nömrəsi üzrə qalıq çıxarır. Sexin limit-zabor kartına anbardar, anbarınkına isə material olan sexin nümayəndəsi imza edir. Verilmiş bütün limit-zabor kartları təchizat (marketing) şöbəsində xüsusi reyestrədə qeydiyyatata alınır. Onun sürəti nəzarət etmək üçün mühasibata göndərilir. Kömpüterlərdən istifadə olunduqda limit eyni zamanda limit-zabor kartından çıxarışla eyni zamanda hesablanılır.

Material-istehsalat ehtiyatlarının hər birburaxılışından sonra anbardan tərəfindən limitin qalığı çıxarılır və kartlar, ehtiyatların hərəkətini uçota almaq üçün mühasibata təhvil verilir. Onlar material dəyərlərinin istifadəsinə qabaqcadan nəzarəti həyata keçirmək üçün vasitə sayılır.

Limit-zabor kartlarından istifadə olunması uçotun əmək tutumunu azaldır və birdəfəlik tələbnamələrin yazılması zərurətin aradan qaldırır. Səxlər tərəfindən istehlak olunan ehtiyatların nomenklaturu məhdud olduqda kvartallıq limit-zabor kartlarının tətbiqi daha səmərəlidir.

Beləliklə, material-istehsalat ehtiyatlarının buraxılışının limitləşdirilməsi müəssisələrn idarə olunması sistemində mühüm amildir. Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, səxlər tərəfindən istehsalat tapşırıqları yernə yetirilmədikdə, limit-zabor kartlarının nəzarət əhəmiyyəti xeyli aşağı düşür. Belə hallarda sex ümumi limiti gözləməklə, məhsul vahidinə düşən müvafiq ehtiyatlar üzrə artıq xərcə yol verə bilər. Belə ki, materialların limitlə müəyyənləşdirilən miqdarı az həcmdə istehsal olunan məhsula sərf olunur.

Material-istehsalat ehtiyatlarının mərkəzləşmiş qaydada anbardan işçi yerlərinə və yaxud səxlərin anbarlarına buraxılmasının sənədlərlə rəsmiyyətə salınması sistemi olduqca səmərəlidir. Bu zaman istehsalat üçün zəruri olan miqdarda ehtiyatlar norma əsasında limitləşdirilir və buraxılış limiti bilavasitə işçi bölmələrinə çatdırılır. Belə hallarda material-istehsalat ehtiyatlarının anbardan buraxılışı üçün əsas operativ sənəd plan-kart hesab olunur. Bu sənədə əsasən anbar, sexin tələbnaməsini gözləmədən aylıq limit hüdudunda buraxılış limiti yazır və zəruri ehtiyatları səxlərə çatdırır. Plan-kartların limit-zabor kartlarından başlıca üstünlüyü ondadır ki, bu sənəd istehsalat bölmələrini müəyyən müddətlərdə materiallarla plana uyğun sürətdə təmin edir.

Komplekt detalların yığma və emal səxlərinə buraxılışı xüsusi anbarlarda həyata keçirilir və komplektləşdirmə vedomostu ilə rəsmiləşdirilir. Belə vedomostlardan istifadə olunması yazılmalı sənədlərin miqdarının ixtisarsına, habelə

material-istehsalat ehtiyatlarından istifadəyə nəzarəti həyata keçirməyə imkan yaradır.

Limit-zabor kartları hazırda istehsalatda istifadə olunmaraq (qaytarılması) ehtiyatların uçotu üçün də istifadə olunur.

Limitdən istifadə olunduqdan sonra anbar kartları mühasibata təqdim edir. ayın axırında rəsmiyyətə salınan bütün kartlar material hesabatına əlavə olunur və limitdən faktik istifadədən asılı olmayaraq mühasibata verilir. 11 №-li «Tələbnamə-qaimə» material-istehsalat ehtiyatlarının müəssisənin özündə hərəkətinin uçotu üçün tətbiq olunur. Sənəd, maddi-məsul şəxs tərəfindən ikinüsxədə doldurulur. Birinci nüsxə dəyərlərin silinməsi üçün, ikinci isə onların qəbulu üçün nəzərdə tutulur.

Ehtiyatların anbardan limitdən yuxarı buraxılışı qaydaya görə ya istehsalat tapşırıqlarının artıqlaması ilə yerinə yetirilməsi, ya da digər səbəbdən ola bilər. Odur ki, limitdən artıq material buraxılışı yalnız müəssisə rəhbərinin, yaxud baş mühasibin icazəsi ilə tələbnamə-qaimə (M 11 №-li forma) vasitəsilə rəsmiyyətə salınır.

Fiziki-kimyəvi xüsusiyyətləri oxşar olan ehtiyatların bir növünün digərilə əvəz olunması halları da müəssisə rəhbərinin icazəsi ilə baş verə bilər. Bu məqsədlə də tələbnamə-qaimə tərtib edilir. Həmin sənəd limit-zabor kartı ilə birlikdə anbara verilir və anbardar onun əsasında limitin qalığını azaldır.

M-15 №-li «Materialların kənara buraxılması qaiməsi» müqavilələr, naryadlar 10 s. əsasında iki nüsxə tərtib olunur. Birinci nüsxə ehtiyatların buraxılışına əsas kimi anbara, ikincisi olan şəxsə verilir.

M-17 №-li «Materialların uçotu kartoçkasından» ehtiyatların hər bir nomenklatur nömrəsi, növü, sortu və ölçüsü üzrə hərəkətinin anbarda uçotu üçün istifadə olunur. Kartoçkalar ciddi hesabat sənədidir və anbardara imza əsasında verilir. Maddi-məxaric sənədləri əsasında kartoçkalarda əməliyyat baş verən gün natural ölçüdə həyata keçirilir.

Ehtiyatların daxili yerdəyişməsi (baza anbarı və sex anbarları arasında) zamanı qeydləri bilavasitə material-istehsalat ehtiyatlarının uçotu kartoçkasında həyata keçirmək olar. Bu zaman materialı qəbul edən sexin nümayəndəsi anbarın uçotu kartoçkasında imza edir. Beləliklə, həmin kartoçka eyni zamanda bəraətləndirici sənəd kimi qəbul edilir.

M-35 №-li «Bina və qurğuların sökülməsi və uçurulması zamanı əldə olunan material dəyərlərinin mədaxil olunması haqqında akt» əsas vəsaitlərin ləğvi prosesində alınan material dəyərlərinin uçotu üçün nəzərdə tutulur. Belə materialların dəyəri məbləğində müəyyən obyektlərin ləğvindən zərərlər azaldılır.

Sadaladığımız ilk sənədlərin unifikasiyası formalarından iqtisadiyyatın bütün sahələrində mülkiyyətin bütün formalarında hüquqi şəxslər tərəfindən istifadə olunur. Reyestrlər formasından aralıq registrlər, qeydiyyat jurnalları və i.a. müəssisənin özü tərəfindən müəyyənləşdirilir.

Müasir mini və mikro proqramlardan, xüsusi mühasibat proqramlarından istifadə edilməsi materialların hərəkəti haqda informasiyaları işləməyə əlverişli şərait yaradır.

Bu zaman qeydiyyat proseduru, məlumatların ötürülməsi, qəbulu, çıxış informasiyalarının formalaşması bir işçi yerində baş verir. Nəticədə bütün proseslərlə əlaqədar mühasibin məsuliyyəti son dərəcə yüksəlir. Material-istehsalat ehtiyatlarının uçotu üçün iki çəviyyəli lokal hesablama sistemlərdən istifadə xarakterikdir. Birinci səviyyəni anbarda və ehtiyatların hərəkəti haqda ilk informasiyaların baş verdiyi yerlərdə qurulan mühasibin avtomat işçi yeri təşkil edir. bu səviyyədə material dəyərlərinin uçotu ilk sənədlərin və ilk informasiyaların qeydiyyatının proqramın yaddaşına köçürülməsi yolu ilə baş verir. İlk sənədlər (hesab-fakturalar, əmtəə-nəqliyyat qaimələri və s.) təchizat şöbəsinə daxil olur. Mühasibin avtomat işçi yerində materialların faktik göndərilməsi haqqında informasiyalar müvafiq massivə köçürülür və onun əsasında malgöndərmə müqaviləsinin yerinə yetirilməsi haqda perativ informasiyalar formalaşdırılır.

Material-istehsalat ehtiyatlarının buraxılışı və yerdəyişməsi üzrə ilk sənədlər (dimit-zabor kartları, tələbnamə-qaimələr və s.) normativ məlumatların hesablanması əsasında müvafiq bölmələrdə mühasiblərin avtomat işçi yerində formalaşdırılır. Sənədlər maşın daşıyıcılarda yaradılır. İşçi yerləri terminal qurğularla, yaxud fərdi kompüterlərlə təchiz edilən zaman həmin sənədlərin təsvirini displayin ekranlarından görmək olar. Həmin təsvirlərdə daimi informasiyaları tamamlayan əlavə rekvizitlər də daxil etmək mümkündür. Tərtib olunduqdan və yoxlanıldıqdan sonra ilk sənədlərdə hər hansı bir düzəliş aparılmasına icazə verilmir. Çap qurğusunun köməyi ilə mühasibin avtomat işçi yerində, operativ məqsədlər üçün istifadə oluna bilən kağız sürətləri əldə olunur.

İkinci səviyyədə mühasibatın material şöbəsində fəaliyyət göstərən mühasibin avtomat işçi yeri yerləşir. Kompüterlə təchiz olunmuş mühasibin avtomat işçi yerində mühasib, özünün anbar qrupları üzrə informasiyaları işləyir və anbar uçotu məlumatları əsasında müvafiq məlumatların rəsmiyətə salınmasının düzgünlüyünə nəzarət edir.

Beləliklə, hər iki səviyyə həm anbarda, həm də mühasibatda mühasibat avtomat işçi yerinin yaradılması ilə qarşılıqlı əlaqədardır. Bu, uçot prosesinin avtomatlaşdırılmasına və material-istehsalat ehtiyatlarının hərəkətinə nəzarətə imkan yaradır.

2.2. Material ehtiyatlarının növləri üzrə analitik uçotu

Müəssisəyə daxil olan material-istehsalat ehtiyatlarının müşayətedici sənədlərdə göstərilən miqdar və keyfiyyətinə uyğun gəlib-gəlməməsi nöqtəyindən nəzərdən yoxlanılması çox mühümdür. Texniki ekspertizanın və yaxud laboratoriya sınaqlarının keçirilməsinin zəruriliyi zamanı materiallar müəssisə rəhbərinin təyin etdiyi komissiya tərəfindən qəbul olunur.

Material-istehsalat ehtiyatlarının növləri təchizat (marketing) şöbəsinin nümayəndəsi və yaxud digər səlahiyyətli şəxs tərəfindən anbara təhvil verilir.

Hesablaşma sənədləri qeydiyyatata almaq, aksept eləmək və s. üçün təchizat şöbəsinə, daha sonra isə mühasibatlığa ötürülür.

Anbara daxil olan material dəyərlərinin növ-miqdar uçotu maddi-məsul şəxs tərəfindən operativ-mühasibat (saldo) metodu üzrə anbarın uçotu kartoçkasından (M-17 №-li forma) aparılır. Ehtiyatların hər bir nomenklatur – uçot mövqeyinə ayrıca uçot kartoçkası nəzərdə tutulur. Verilmiş kartoçkalar materialların nomenklatur ardıcılığı ilə anbarın kartotekasında yerləşdirilir.

Hər gün materialların hərəkəti haqda ilk uçot sənədləri (mədaxil orderləri, qaimə – tələbnamələr, limit-zabor kartları və i.a.) əsasında əldə olunan ilk informasiyalar nbv uçotu kartoçkasında əks etdirilir. Eyni zamanda, kartoçkada müvafiq ehtiyatların hər bir nomenklatur nömrəsi, növü, ölçüsü üzrə qalıq çıxarılır. Məlumatlar əsasında anbardar müəssisənin rəhbəri və marketinq xidmətini müxtəlif nomenklatur mövqeləri üzrə ehtiyatların vəziyyət və hərəkətsiz qalan ehtiyatların qalıqları haqda informasiya ilə təmin edir.

Münəzəm surətdə (ən azı 10 gündən bir) materalların uçotu ilə məşğul olan mühasib anbarın uçotu kartoçkasındakı qeydlərin dürüslüyünü yoxlayır. Material dəyərlərni, xüsusən də bahalı və defisit materialların faktik vəziyyətini natura ilə yoxlamaq hüququ həmin mühasiblərə verilmişdir. Kartoçkada çıxarılan materialların qalığı yoxlayanın imzası ilə təsdiqlənir.

Daha sonra anbardar mədaxil və məxaric sənədlərinin təhvil verilməsi haqda reyestr tərtib edir və onu zəruri müşayətedici sənədləri əlavə etməklə (malgöndərənlərin hesabnaməsi, nəqliyyat qaimələri və s.) mühasibata ötürür. Sənədlər ehtiyatların qrupları və nomenklatur nömrələri üzrə kip halında seçilir. Limit-zabor kartları istifadə olunduqca təhvil verilir. Ayın axırında onların hamısı mühasibata verilməlidir.

Ay başa çatdıqdan sonra anbardar anbarın uçotu kartoçkalarındakı miqdar qalığı qalıq kitabına (vedomosta) köçürülür. Qalıq kitabına qeydlər ehtiyatlarının balans hesabları, ehtiyatların qrupları və onların müxtəlif növləri üzrə aparılır.

Mühasibatda anbarın uçotunun dürüstlüyünə nəzarət ilk sənədlərin yoxlanılması və onların qalıqlarının dəqiq hesablanılmasının nəzərdən keçirilməsi ilə həyata keçirilir. Materialların anbarda analitik uçotu maddi-məsul şəxslər üzrə pul ifadəsində balans hesabları və ehtiyatların qrupları əsasında ayrılıqda aparılır. Belə uçot, hər bir anbar üzrə çıxarılan miqdarca qalıqlara əsaslanır.

Anbarlardan mühasibata daxil olan ilk sənədlər (hər bir reyestr üzrə) onların rəsmiyyətə salınmasının dürüstlüyü nöqtəyi-nəzərindən yoxlanılır və daha sonra taksirovka edilir. Sənədlərin reyestrlərinin yekunları (mədaxil və məxaric üzrə) yığma və vedomostlarda sinetik hesablar, subhesablar və materialların qrupları üzrə ayrıca əks etdirilir. Ay başa çatdıqda yığma vedomostlarının informasiyaları (və yaxud onları əvəz edən maşinoqramlar) hər bir anbar üzrə qrupp halında dövriyyə vedomostlarının tərtibi üçün istifadə olunur.

Materialların anbar uçotunun aparılmasının düzgünlüyü ehtiyatların hər bir qrupu üzrə qalıq kitabındakı dəyər yekunları qrupp dövriyyə vedomostunda eyni qəbildən olan qalıqları ilə üzləşdirmək yolu ilə yoxlanılır. Anbarın uçotunun göstəriciləri ilə qrup dövriyyə cədvəlinin göstəriciləri arasındakı fərqlər aşkar olunduqda, qydaya görə növ dövriyyə cədvəli tərtib edilir.

Material-istehsalat ehtiyatlarının anbar uçotu özünün əhəmiyyətli əmək tutumu ilə fərqlənir. Xüsusən də, anbarın uçotunun kartoçkası dondurulan zaman əl əməyi daha böyükdür. Buna görə də, qarşıda duran ən mühüm vəzifə müasir kompüter proqramlarının köməyi ilə anbar uçotunu mühasibatdakı uçotla əlaqələndirməklə avtomatlaşdırmaqdan ibarətdir. Kompüter texnologiyalarından istifadə olunması həmin vəzifəni informasiyaların mərkəzləşdirilməmiş işlənməsini həll etməyə imkan yaradır.

Bu məqsədlə, mühasiblərin iş yerində fərdi kompüterlər tətbiq olunur və onlarda alınan aralıq nəticələr mühasibat uçotunun və hesabının icmal registrlərini tərtib etmək üçün disketlərdə daha yüksək səviyyədə proqrama ötürülür.

Mədaxil-məxaric sənədlərindəki informasiyalar – anbardar – operator tərəfindən terminal qurbudan kompüterə köçürülür və anbarın uçotu kartoçkası

formasında maqnit daşıyıcıya yazılır. Bu informasiyanı köçürənədək anbardar pultda öz şəxsi kodunu, anbarinkodunu, ehtiyatların konkret növlərn nomenklatur nömrələrini yığır, anbarın uçotu kartoçkası formasında qeydləri ekrana çağırır və müvafiq sənədlərin işlənməsi proqramının kodunu göstərir. Avtomat rejimdə ekrand hər bir sonrakı rekvizitin adı göstərilir. Displayin ekranına çıxarılan doldurulmuş sətirlər operator tərəfindən kompüterin yaddaşına köçürülür və qeydiyyatata alınan ilk sənədlərin özləri isə kip halında qruplaşdırılır və mühasibata verilir. Daimi informasiyaya ali kolan sənədlər (məs., limit-zabor kartı) işlənən zaman yaddaşa yalnız faktik göstəricilər (miqdar, tarix) köçürülür.

Anbarın kompüterində bütün növ ehtiyatların hərəkəti üzrə baş verən əməliyyatların düzgünlüyünə nəzarət etmək üçün hər gün mədaxil və məxaric sənədlərinin açıqlanmasını verən registr tərtib edilməlidir.

Ehtiyatların hərəkət üzrə ilk informasiyaların işlənməsinin və qeydiyyatının növbəti mərhələsi uçotun kağızsız texnologiyasına keçilməsi ilə əlaqədardır. Belə hallarda ilk sənədlər informasiyaların maşın daşıyıcısı formasında olur, maşın qeydlər isə hər bir istifadəçi üçün şəxsi parolları kodlaşdırmaq yolu ilə hüquqi qüvvəyə minir. Beləliklə kompüterdən istifadə olunan zaman ehtiyatların uçotu üzrə analitik informasiyaların işlənməsi aşağıdakı mərhələləri özündə birləşdirir:

- a) tipik formalı ilk sənədlərin (mədaxil orderləri, qaimə tələbnamələr, limit-zabor kartları və s.) qəbulu və qeydiyyatı, nəzarət məbləğlərinin hesablanması;
- b) informasiyaların maqnit lentlərinə köçürülməsi, kompüterdə hazırlanılan informasiyalara nəzarət və giriş fayllarının formalaşması;
- c) formalaşmış faylların taksirovkası və məsələlərin həlli;
- d) çıxış sənədlərinə nəzarət və onların istehlakçıya verilməsi.

2.3. Ehtiyatların maya dəyərinin müəyyənləşdirilməsi

Ehtiyatlar mövcud olan iki dəyərdən ən aşağı dəyərlə qiymətləndirilməlidir:

- İlk dəyər
- Mümkün xalis satış qiyməti.

Ehtiyatların ilkin dəyərində onların əldə edilməsi xərcləri, ödənilməyən vergilər, yükləmə, boşaltma və qablaşdırma xərcləri, istehsal və ya emal xərcləri, məsləhət xidməti ilə bağlı xərclər və digər xərclər daxildir.

Ehtiyatların əldə edilməsi üzrə məsrəflərə alış qiyməti, idxal rüsumları və digər vergilər, daşınma-boşaldılma, hazır məhsulların xammal və materialların, eyni zamanda xidmətin göstərilməsi ilə birbaşa bağlı olan digər məsrəflər daxildir. Ticarət güzəştləri və digər analogi maddələr ehtiyatların tərkibinə daxil edilmir.

Məsələ 1. Müəssisə, sonradan satılması nəzərdə tutulan malları satın alınmışdır. Həmin malların alış dəyəri 200 000 manat təşkil edir. Malların daşınmasına görə nəqliyyat-ekspedisiya kontoruna 5000 manat ödənilmişdir. Əməliyyatlar uçotda belə əks edilir:

1. Mallar satın alınmışdır

Dt 205 “Mallar” hesabı 200 000 man.

Kt 211 “Malsatanların və podratçıların qısamüddətli kreditör borcları “..... 200 000 man.

2. Nəqliyyat xərcləri çəkilmişdir:

Dt 205 “Mallar” hesabı 5 000 man.

Kt 217 “Digər qısamüddətli debitor borcları” 5 000 man.

Məsələ 2. Təşkilat topdanpartiya ilə 500 000 manat dəyərində mal almışdır. Güzəşt 3% təşkil edir. Güzəşt məbləği hesablanır (500 000 man. X 3%)=15 000 manat.

Əməliyyatlar uçotda belə qeydə alınır:

1. Mallar satın alınmışdır:

Dt 205 “Mallar” hesabı 500 000 man.

Kt 211 “Malsatanların və podratçıların

qısamüddətli kreditor borcları “ 500 000 man.

2. Eyni zamanda güzəşt hesablanmışdır:

Dt 205 “Mallar” hesabı 15 000 man.

Kt 211 “Malsatanların və podratçıların
qısamüddətli kreditor borcları “ 15 000 man.

Ödənişin vaxtının uzadılması şərtilə ehtiyatlar satın alındıqda satış dəyəri ilə faktiki ödənilən məbləğ arasındakı fərq maliyyələşmə elementi kimi nəzərdə tutulur və ehtiyatların dəyərinə daxil edilmir. Belə maliyyələşmə onun ödəniləcəyi bütün müddət ərzində **faizlər üzrə xərc** qismində tanınır.

Məsələ 3. Müəssisə, ödənişin vaxtının uzadılması şərtilə mal satın almışdır. İlk ödəniş 800 000 manat təşkil edir. İl ərzində müəssisə malı aldığı andan 200 000 manat əlavə olaraq ödəməlidir. Əgər, müəssisə malın bütün məbləğini birbaşa ödəsə idi, həmin mal ona 900 000 manata başa gələrdi. Əməliyyatlar uçotda belə əks etdirilir:

Dt 205 “Mallar” hesabı 800 000 man.

**Kt 211 “Malsatanların və podratçıların
qısamüddətli kreditor borcları “ 800 000 man.**

Eyni zamanda məhsulun emal olunması və onların satış üçün yararlı hala gətirilməsi habelə hazır məhsulun istehsalı ilə əlaqədar sonrakı xərclər **daimi və dəyişən üstəlik xərclərə** bölünür.

Daimi üstəlik xərclərə istehsalın həcminə nisbətən nisbi mənada dəyişilməz qalan xərclər aiddir. Belə xərclər dedikdə, amortizasiya, əmək haqqı, idarə ödənişləri, avadanlıqların hazırlanması və onlara texniki xidmət göstərilməsi ilə bağlı xərclər və digər analogi xərclər başa düşülür.

Dəyişən üstəlik xərclərin kəmiyyəti istehsalın həcmindən dəyişməsinə bağlıdır. Bunlara istehsal prosesinin normal gedişi üçün zəruri sayılan dolayı

material və əmək haqqı xərcləri aiddir. Dəyişən üstəlik xərclər hesabat dövründə buraxılan məhsullar arasında tam şəkildə bölüşdürülür.

Daimi üstəlik xərclər istehsalın faktiki səviyyəsi şəraitində işləyən müəssisələrin istehsal güclərinə çəkilən xərclərə görə ölüşdürülməyə məruz qalır. Dövr ərzində istehsal gücünün orta göstəriciləri əsasında istehsalın gözlənilən həcmi müəyyənləşdirilir. Bu zaman avadanlıqlara texniki xidmətin planlı qaydada boş dayanması nəzərə alınır.

Məsələ 4. Müəssisə yaşıl və qara çayın qablaşdırılmasını həyata keçirir. Araşdırılan dövrdə qara çayın qablaşdırılmasına 200 saat, yaşıl çaya isə 400 saat sərf edilmişdir. Qablaşdırma sexinin işçilərinin hər bir saatının əmək haqqı 4 manata bərabər olmuşdur. Araşdırılan dövrdə qara çayın qablaşdırılmasına – 800 man (200 x 4), yaşıl çayınkı isə – 1600 man (400 x 4) sərf edilmişdir. Əməliyyatları mühasibat hesablarında əks etdirək:

a) qara çayın qablaşdırılmasına müstəqim məsrəflər:

Dt 202 “İstehsalat məsrəfləri” 800 man.

Kt 533 “Əməyin ödənişi üzrə işçi heyətinə olan borclər” 800 man.

b) yaşıl çayın qablaşdırılmasına müstəqim məsrəflər:

Dt 202 “İstehsalat məsrəfləri” 1600 man.

Kt 533 “Əməyin ödənişi üzrə işçi heyətinə olan borclər” 1600 man.

Məhsulun hər bir vahidinə aid edilən daimi üstəlik xərclərin məbləği istehsal dayandırıldıqda ehtiyatların dəyərinə daxil edilməməlidir. Belə hallarda həmin xərclər onların gəldiyi dövrdə ümumi xərclərə aid edilməlidir.

Məsələ 5. Elektrik enerjisində baş verən fasilələr nəticəsində avadanlığın işi üç gün boş dayanmışdır. Həmin dövr ərzində istehsal gücünün icarə haqqı 500 manat təşkil etmişdir. Xərclər aşağıdakı köçürülə vasitəsilə tanınmışdır:

Dt 202 “İstehsalat məsrəfləri” 500 man.

Kt 535 “İcarə üzrə qısamüddətli kreditor borcləri” 500 man.

Bəzən istehsal prosesində eyni vaxtda bir neçə məhsul istehsal olunur. Belə ki, əsas məhsul istehsalı əlavə məhsul istehsalı ilə müşayiət oluna bilər. Məs., metaldan hər hansı məmulat istehsal olunan zaman metal qırıntıları (tullantıları) əlavə məhsul qismində çıxış edir. Əgər, əlavə məhsul kommersiya, yaxud istehsalat əhəmiyyətinə malikdirsə və hər bir məhsulun emalına çəkilən xərclər ayrıca müəyyənləşdirilmişdirsə, belə xərclər mütənasib surətdə bölüşdürülməlidir. Mütənasib bölgü hər bir məhsulun satış dəyərinə nisbətən həyata keçirilməlidir. Əgər, əlavə məhsul elə bir ciddi əhəmiyyət daşımırsa, onun dəyəri əsas məhsulun dəyərindən çıxılır. Qaydaya görə bu halda əsas məhsulun maya dəyəri cüzi dəyişikliyə məruz qalır.

Məsələ 6. Metal məmulatın hər partiyasının istehsalı zamanı metal qırıntıları ikinci dərəcəli məhsul hesab olunur. Metal qırıntısının satılması mümkündür. Hər partiya metaldan alınan bir ton metal qırıntısının dəyəri satış xərcləri nəzərə alınmaqla 100 manata satıla bilər.

İkinci dərəcəli məhsulun identifikasiyası zamanı ehtiyatların dəyərini azalması aşağıdakı köçürmə ilə rəsmiləşdirilir:

Dt 201 "Material ehtiyatları" 100 man.

Kt 202 "İstehsal məsrəfləri" 100 man.

Digər məsrəflər ehtiyatların ilkin dəyərinə yalnız onların hazırki vəziyyətə və əraziyə gətirilməsi zamanı yarandıqda daxil edilir.

Aşağıdakı qeyd etdiyimiz məsrəflər ehtiyatların ilkin dəyərinə daxil edilmir və yarandığı dövrdə xərc kimi tanınmalıdır:

- Xammal, əmək haqqı və digər istehsal məsrəfləri üzrə normadan artıq sərf edilən məbləğlər;
- İstehsal prosesində növbəti mərhələyə keçid üçün lazım olan məsrəflər istisna olmaqla saxlanma (anbar) məsrəfləri;

- Ehtiyatların hazırki vəziyyəti və əraziyə gətirilməsi ilə heç bir əlaqəsi olmayan inzibati qaimə xərcləri;
- Satış məsrəfləri.

Borclarla bağlı məsrəflərin ehtiyatların ilkin dəyərinə daxil edilməsi məsələsi **“Borclara aid edilməsi xərclər” üzrə 13 Nəli MMUS-da** çox nadir hal kimi müəyyən edilir.

Müəssisə, ehtiyatları təxirə salınmış ödəmə şərti ilə əldə etdikdə və alış qiyməti ödənilmiş məbləğdən fərqli olduqda, bu fərq maliyələşmə dövrü üzrə faiz xərci kimi tanınır.

Məsələ 7. Müəssisə, məişət texnikasının topdansatışını həyata keçirir. Anbarın icarəyə götürülməsi üzrə illik icarə xərci 120 000 manata bərabərdir. İcarə xərcləri dövrün xərclərinə aid ediləcək. Belə ki, malların anbarda saxlanması üzrə, xərclər texnoloji prosesin bir hissəsi sayılmır. Anbarın icarəsi xərcləri uçotda belə qeydə alınır:

Dt 202 “İstehsalat məsrəfləri” 120 000 man.

Kt 535 “İcarə üzrə qısamüddətli kreditor borcları” 120 000 man.

Məsələ 8. Müəssisə dondurma istehsalı ilə məşğuldur. Burada xammalın emalı üçün onun soyudulması tələb olunur. Bu məqsədlə, soyuducu qurğu icarəyə götürülmüşdür. Həmin qurğunun illik icarə haqqı 50 000 manata bərabərdir. İcarə xərcləri məhsulların maya dəyərinə daxil edilməlidir. Belə ki, xammalın qurğuda saxlanması xərcləri texnoloji prosesin bir hissəsidir. Bu xərclərin uçotda əks etdirilməsi xərcləri aşağıdakı kimidir.

Dt 202 “İstehsalat məsrəfləri” 120 000 man.

Kt 535 “İcarə üzrə qısamüddətli kreditor borcları” 120 000 man.

2.4. Ehtiyatların ilkin dəyərinin qiymətləndirilməsi metodları

Ehtiyatların ilkin dəyərinin qiymətləndirilməsində dara dürüst nəticəyə nail olmaq üçün tətbiq edilməsi məqsədə uyğun sayılan **normativ məsrəflər metodu** və ya **pərakəndə satış qiyməti metodundan** istifadə edilə bilər.

Normativ məsrəflər metodu sərf edilən xammalın, materialların, əməyin, səmərəliliyini və istehsal gücünün istifadəsinin normativ dərəcələrini nəzərə alır. Onlar mütəmadi olaraq təhlil edilir və lazım gəldikdə, cari şərtlər nəzərə alınmaqla yenidən nəzərdən keçirilir.

Pərakəndə ticarətdə eyni marjları çox saylı və tez-tez dəyişən mallardan ibarət olan ehtiyatların qiymətləndirilməsi üçün hər hansı digər metoddan istifadə edilməsi məqsədə uyğun olmadığı üçün **pərakəndə satış qiyməti metodundan** istifadə edilir. Ehtiyatların ilkin dəyəri satış qiymətinin müvafiq faiz dərəcəsilə ifadə olunmuş ümumi marja dəyərinə nisbətən azaldılması vasitəsilə müəyyənləşdirilir. Tətbiq edilən faiz dərəcəsi ilkin satış qiymətindən aşağı qiymətləndirilmiş ehtiyatların təsirini də özündə əks etdirir. Adətən, pərakəndə ticarətin hər bir bölməsi üçün orta faiz dərəcəsi tətbiq olunur.

Marja – hər hansı gəlir göstəricisi ilə xərc göstəricisi arasında olan fəqdir, məs, satış məbləği ilə satışın maya dəyəri arasındakı fərq və s.

Ehtiyatların ilkin dəyərinin hesablanması üsulları:

Adətən biri-birini əvəz edə bilməyən ayrı-ayrı maddələr üzrə ehtiyatların və xüsusi layihələr üzrə istehsal edilmiş və nəzərdə tutulmuş mal və xidmətlərin ilkin dəyəri onlara çəkilmiş fərdi məsrəflərin spesifik identifikasiyası vasitəsilə müəyyənləşdirilməlidir.

Məsrəflərin spesifik identifikasiyası konkret məsrəflərin ehtiyatların müəyyən vahidlərinə aid edilməsini nəzərdə tutur. Uçotun bu qaydada aparılması xüsusi layihələrə aid edilmək məqsəilə satın alınan və ya istehsal edilən mallara uyğundur. Lakin məsrəflərin spesifik identifikasiyası ehtiyatların biri-birilə

əvəzləşdirilə bilən çoxsaylı vahidlərinin mövcud olduğu halda məqsədə uyğun sayılır.

Ehtiyatlar istehsalata və ya satışa silindikdə onların qiymətləndirilməsi **FIFO metodu, orta çəkili dəyər və fərdi dəyər vasitəsilə** həyata keçirilir.

Biri-birilə əvəzoluna bilməyən ehtiyatların müxtəlif maddələrinin maya dəyəri fərdi məsrəflərin dəqiq intefikasiyası yolu ilə müəyyənləşdirilir. Ehtiyatların belə maddələrinə xüsusi layihələr aid oluna bilər.

Məsələ 9. Müəssisə, avtonəqliyyat vasitələrinin yığılmasını həyata keçirir. Xüsusi layihə qismində bir neçə avtonəqliyyat vasitəsinin fərdi qaydada yığılması üçün sifariş daxil olunmuşdur. Həmin avtonəqliyyat vasitələrinə münasibətdə **ehtiyatların qiymətləndirilməsinin fərdi dəyər metodu** tətbiq edilməlidir.

Bütün digər ehtiyatların maya dəyəri istehsalata və ya satışa silindikdə **FIFO (“ilk mədaxil”- “ilk məxaric”)** yaxud **orta çəkili dəyər metodlarından** istifadə edilməlidir.

Qiymətləndirmə metodunun seçilməsini hər bir müəssisə, iqtisadi zərurətdən asılı olaraq müstəqil surətdə müəyyənləşdirir.

Xarakterinə və istifadəsinə görə oxşar olan bütün ehtiyatlar vahid qiymətləndirmə metodu ilə qiymətləndirilməlidir. Müxtəlif xarakterə malik ehtiyatların maddələri müxtəlif metodlarla qiymətləndirilə bilər.

FIFO düsturuna görə birinci daxil olan ehtiyatlar istehsalata, yaxud satışa birinci buraxılmalıdır. Daha gec satın alınan, yaxud istehsal olunan ehtiyatlar dövrün sonuna qalıq kimi göstərilir.

Orta maya dəyəri ehtiyatların həmcins qruplarının ümumi məbləğinin onların ümumi miqdarına bölmək yolu ilə hesablanır. Orta maya dəyəri dövrü olaraq yenidən hesablanır (məs. hər ay, yaxud ehtiyatların hər bir növbəti partiyası daxil olduqca).

Maya dəyərinin müəyyənləşdirilməsinin alternativ variantı olan **LIFO metodu 2005-ci ildən tətbiq** edilmir. LIFO metoduna görə sonuncu daxil olan

ehtiyatlar istehsalata, yaxud satışa birinci buraxılır. Dövrün sonuna ehtiyatların qalığı daha əvvəllər satın alınan, yaxud istehsal edilən ehtiyatlar hesab olunur.

Məsələ 10. Müəssisə, kompleks (dəst) məmulatları istehsalata silir və ehtiyatların qiymətləndirilməsi üçün FIFO metodunu tətbiq edir.

Müəssisədə hesabat dövrünün əvvəlinə olmuşdur:

- 100 ədəd dəst məmulat (birinci partiyadan) – 1 ədədi 100 man.
- 50 ədəd dəst məmulat (ikinci partiyadan) – 1 ədədi 110 man.
- 70 ədəd dəst məmulat (üçüncü partiyadan) – 1 ədədi 120 man.
- Ehtiyatların dəyərinin yekunu 23900 man.
- Ehtiyatların sayı 320 ədədə bərabərdir.

Hesabat dövrü ərzində komplekt (dəst) məmulatlar istehlata aşağıdakı ardıcılıqla silinmişdir.

130 ədəd;

30 ədəd;

50 ədəd;

Əvvəlcə, daxil olan birinci partiyadan 100 ədədini hər birisi 100 manat olmaqla silmək lazımdır. Növbəti 30 ədəd ikinci partiyadan hər birisinin dəyəri 110 manat olmaqla silinməlidir. İkinci silinmə kimi 30 ədəd qismən aşağıdakı partiyalardan ibarətdir: Konkret olaraq 20 ədəd hər birisi 110 manat, çatışmayan 10 ədəd isə üçüncü partiyadan – hər birisinin dəyəri 120 manat olmaqla götürülür. Üçüncü silinmə kimi 50 ədəd – yerdə qalan partiyadan – hər birisinin dəyəri 120 manat olmaqla silinir.

Beləliklə, istehsala silinən ehtiyatların maya dəyəri – 22700 manat təşkil edir. Ehtiyatların qalığı isə 1200 manata bərabərdir.

Məsələ 11. Müəssisə kompleks (dəst) məmulatları istehsalata silir və ehtiyatların qiymətləndirilməsi üçün orta çəkili dəyər metodu tətbiq edir. Əvvəlki Məsələdə göstərilən şərtlər saxlanılır. Əgər, müəssisə orta çəkili dəyər metodundan

istifadə edərsə, əvvəlcə, ehtiyatların orta dəyərini toplamaq lazımdır. Bu məqsədlə ehtiyatların ümumi dəyəri onların miqdarına bölünür:

$$(100 \times 100 + 50 \times 110 + 70 \times 120) : 220 = 108,63 \text{ man}$$

Həmin rəqəm əsasında silinmələrin dəyərini hesablayırıq:

1-ci silinmənin dəyəri – 14122 man (130 x 108,63)

2-ci silinmənin dəyəri – 3259 man (30 x 108,63);

3-cü silinmənin dəyəri – 5432 man (50 x 108,63)

İstehsalata silinən ehtiyatların dəyəri 22813 manata bərabərdir.

Ehtiyatların balansında ehtiyatlar onların satışından, yaxud istifadəsindən gözlənilən dəyərdən artıq olmaqla əks etdirilməlidir.

İl ərzində və maliyyə dövrünün sonunda balansda ehtiyatların qiymətləndirilməsi

Ehtiyatların maya dəyəri	Ehtiyatların satışının xalis dəyəri
Balansda daha aşağı dəyər əks etdirilir	

Ehtiyatların balans dəyərinə yenidən baxılması hər bir maliyyə ilinin sonunda həyata keçirilir. Həmçinin bəzi hallarda ehtiyatların balans dəyərinə yenidən baxılması müəyyən dövr ərzində aparıla bilər.

Mövzunun əvvəlində qeyd etdiyimiz kimi bütün hallarda ehtiyatlar aşağıdakı kəmiyyətdən ən aşağısı ilə qiymətləndirilməlidir:

- maya dəyəri;
- satışın mümkün xalis dəyəri.

Xarici ölkələrin uçot təcrübəsində material ehtiyatlarının qiymətləndirilməsinin digər metodlarından da (məs., **XİFO**, **LOFO**, **NİFO** və s.) istifadə edilir. Onlardan istifadənin metodologiyası istehsala buraxılan materialların maya dəyərini tənzimlənməsi ilə əlaqədardır və bir çox hallarda mövcud metodlar üzrə qiymətləndirmə prinsiplərini əks etdirir.

Daha konkret desək, **XİFO metoduna görə** daha yüksək qiymətlə mədaxil olunan materiallar istehsalata birinci silinir. Ayn axırına anbarda olan

materialların qalığı isə daha aşağı qiymətə alınan materialların faktiki dəyəri ilə qiymətləndirilir. Müvafiq surətdə satılmış məhsulların maya dəyərində materiallar, satın alınmanın daha yüksək dəyərlə əks etdirilir. Bu da öz növbəsində mənfəət kütləsinin və vergitutma bazasının aşağı düşməsilə nəticələnir.

LOFO metoduna görə daha aşağı qiymətlə mədaxil olunan materiallar istehsalata birici silinir. Bu da öz növbəsində maya dəyərini aşağı düşməsinə və müəssisəsinin mənfəətinin artmasına gətirib çıxarır. LOFO metodunun tətbiqində əsas məqsəd müəssisəyə investorlar cəlb etmək üçün onun maliyyə vəziyyətini optimallaşdırmaqdan ibarətdir.

FIFO metoduna görə istehsalata materialların silinməsi onların mədaxil olunmasının növbəliliyi qaydasında həyata keçirilir. Başqa sözlə, silinmə ikinci satın alınmış partiyanın qiyməti ilə aparılır. Materialların ayın axırına anbardakı qalığı isə birinci satın alınmış partiyanın qiyməti əsas götürülməklə qiymətləndirilir.

2.5. Ehtiyatların satışının mümkün xalis dəyərinin müəyyənləşdirilməsi və onların xərc kimi tanınması metodikası

Ehtiyatların ilkin dəyəri hansı səbəbdən tam əvəzləşdirilə bilmədikdə, bu dəyər mümkün xalis satış dəyərində silinməlidir.

Məsələ 12. Dövrün axırına ehtiyatların balans dəyəri (maya dəyəri) 500 000 man. təşkil edir. Həmin ehtiyatların mümkün xalis satış dəyəri 400 000 manata bərabərdir. Ehtiyatların balans dəyəri 100 000 manatadək aşağı salınmalıdır:

$$500\ 000\ \text{man.} - 400\ 000\ \text{man.} = 100\ 000\ \text{man.}$$

Ehtiyatların dəyərini azalması uçotda belə əks etdirilməlidir:

Dt 208 “Ehtiyatların dəyərini azalmasına

görə düzəlişlər” 100 000 man

Kt 201 “Material ehtiyatları” 100 000 man

Məsələ 13. Dövrün axırına ehtiyatların balans dəyəri (maya dəyəri) 500 000 man. təşkil edir. Həmin ehtiyatların mümkün xalis satış dəyəri 600 000 manata bərabərdir. Ehtiyatların balans dəyəri yuxarıda qeyd edilən dəyərinin ən aşağısı ilə qiymətləndirilməlidir (maya dəyəri, yaxud mümkün xalis satış qiyməti). Standartın tələblərinə görə bu zaman ehtiyatların balans dəyəri yenidən qiymətləndirməyə məruz qalmır.

Standartda ehtiyatların dəyər qiymətləri tətbiq edilir (**satışın xalis dəyəri və satışla bağlı xərclər çıxılmaqla ədalətli dəyər**). Ehtiyatların satışının mümkün xalis dəyəri ədalətlə dəyərə bərabər olmaya bilər. Ədalətli dəyər aktivin mübadiləsi mümkün olan məbləğdən asılı olaraq müəyyənləşdirilir. Bu zaman sövdələşməni həyata keçirən tərəflər ehtiyatların mümkün qiymətləri ilə ətraflı tanış olmalı və bir-birindən asılı olmamalıdır. Ehtiyatların satışının xalis dəyəri konkret müəssisə üçün spesifik hesab olunur. Ədalətli dəyər isə müqavilə qiymətinə deyil, əksər hallarda bazar qiymətlərinə istinad edir.

Məsələ 14. Müəssisə qeydə alınan qiymətlə (hər partiya üçün 200 000 man.) mal göndərilməsi barədə kontrakt bağlamışdır. Malın bir partiyasının balans dəyəri 180 000 manat təşkil edir. Analoji malın bazarda ədalətli dəyəri 220 000 manata bərabərdir. Konkret müəssisədə kontraktın şərtlərindən asılı olaraq həmin partiya mal üçün xalis satış dəyəri 200 000 manatdır. Belə bir şəraitdə xalis satış dəyəri ədalətli dəyərə bərabər deyildir.

Ehtiyatların dəyəri, itkilər meydana çıxan dövrlərdə mümkün xalis satış dəyərindəki aşağı salınmalıdır. Silinmənin kəmiyyəti xərclər qismində tanınmalıdır. Ehtiyatların balans dəyərinin yenidən qiymətləndirilməsinin zəruriliyi həm hesabat dövrü ərzində, həm də istehsal prosesində yarana bilər. Məs. ehtiyatların dəyərinin azalması həm onlar satın alındıqda, həm də istehsal prosesində baş verə bilər.

Ehtiyatlar satın alındıqda onların maya dəyəri yuxarıda araşdırdığımız qaydada formalaşır. Əgər, belə bir məlumat varsa ki, onların maya dəyəri mümkün xalis satış dəyərindən yüksəkdir, onda ehtiyatların dəyəri aşağı salınmalıdır.

Mümkün xalis satış dəyərinin hesablanması qiymətləndirilən ehtiyatın təyinatına istinad edir. Belə ki, satılması nəzərdə tutulan ehtiyatların mümkün xalis satış dəyəri üçün müqavilədə nəzərdə tutulan qiymət əsas götürülməlidir. Əgər, belə müqavilələr üzrə satışın həcmi müəssisədə olan ehtiyatlardan azdırsa, onda mümkün xalis satış dəyəri qiymətin ümumi səviyyəsindən asılı olaraq yenidən qiymətləndirilməlidir.

Məsələ 15. Müəssisə, özünün yığdığı kompüterlərin büdcə müəssisəsinə satışı üzrə tenderdə qalib gəlmişdir. Müəssisə ilin axırınadək müqaviləyə uyğun olaraq 100 ədəd kompyüter yığmalı və onları xidmət göstərmək üçün qəbul etməlidir. Kompüterin hər birisinin maya dəyəri 500 man təşkil edir. Bir kompüterin müqavilə üzrə satış dəyəri 700 manata bərabərdir. Müəssisə müqavilənin çox böyük hissəsini ilin başa çatmasına bir ay qalmış yerinə yetirmişdir. Yerdə qalan 15 kompüter yığmaq və göndərmək lazımdır. Bu zaman kompüterin yığılması ilə bağlı müəyyən kompleks (dəst) hissələrin əldə olunmasında fasilə yaranmışdır. Müəssisə, kompüterin göndərilməsi üzrə müqavilənin şərtlərini pozmamalı üçün həmin kompüterlərin ədalətli dəyərlə digər müəssisədən satın almağa qərar vermişdir. Belə bir qərarın verilməsi müəssisənin ehtimalına görə özünü doğrultmalıdır. Nəticədə müəssisə hər birinin dəyəri 900 manat olmaqla, 15 kompyüter satın alaraq onları büdcə müəssisəsi ilə bağladığı müqavilə qiyməti ilə həmin müəssisəyə göndərmişdir. Ehtiyatların dəyərinin azalmasından zərərlər, məlum olduğu anda (bu zaman kompüter satın alındıqda) tanınmalıdır.

Bu əməliyyatları uçotda əks etdirək:

1) Kompüterlər satın alınmışdır:

Dt 111 “Torpaq, tikili və avadanlıqlar- Dəyər” 13500 man.

Kt 531 “Malsatan və podratçılara qısamüddətli kreditor borcları”

. 13500 man.

2) Ehtiyatların dəyərinin azalmasına görə zərərlər silinmişdir:

**Dt 208 “Ehtiyatların dəyərini azalmasına görə düzəlişlər”
..... 3000 man.**

Kt 111 “Torpaq, tikili və avadanlıqlar- Dəyər” 3000 man.

3) Kompüter satılmışdır:

Dt 701 “Satışın maya dəyəri” 10500 man.

Kt 111 “Torpaq, tikili və avadanlıqlar- Dəyər” 10500 man.

4) Büdcə müəssisələrində daxil olan vəsait uçotda əks etdirilmişdir:

Dt 223 “Bank hesablaşma hesabları” 10500 man.

Kt 601 “Satış” 10500 man.

Ehtiyatların dəyərini aşağı düşməsinin digər səbəbləri kimi bazar qiymətlərində endirimlər, onların fiziki, yaxud mənəvi köhnəlməsi göstərilə bilər. Belə hallarda ehtiyatların maya dəyəri ödənilməyən hesab olunur. Ehtiyatlar, onların satılmasından, yaxud istifadəsindən alınması ehtimal olunan məbləğdən yüksək əks etdirilə bilməz.

Məsələ 16. Müəssisə, əvvəllər kompüterlər üçün monitorlar satın almışdır. Onların ümumi maya dəyəri 20 000 manata bərabərdir. Satışa maye kristal tərkibli monitorların buraxılması ilə əlaqədar müəssisənin aldığı monitorların dəyəri 10 000 manat aşağı düşmüşdür. Qiymətin bu səbəbdən aşağı düşməsi mənəvi köhnəlmə ilə bağlıdır və onu uçotda belə qeydə almaq olar:

**Dt 208 “Ehtiyatların dəyərini azalmasına
görə düzəlişlər” 10 000 man.**

Kt 201 “Material ehtiyatlar” 10 000 man.

Ehtiyatlar, qaydaya görə mümkün xalis satış dəyərində maddəbəməddə silinir. Buna baxmayaraq bəzi hallarda biri-birilə bağlı və ya oxşar olan obyektləri birləşdirmək məqsədə uyğun sayılır. Belə vəziyyət eyni çeşidli və təyinatlı, bir coğrafi ərazidə istehsal edilən və satılan, eyni cür istifadə edilən və təcrübədə eyni çeşidli mallardan ayrı qiymətləndirilməsi mümkün olmayan ehtiyatların maddələri

ilə baş verə bilər. Ehtiyatların öz təsnifləşdirilməsinə əsasən (məs., hazır məhsulun və ya konkret sahəyə və ya coğrafi seqmentə aid bütün malların) silinməsi məqsədə müvafiq hesab edilmir. Xidmət göstərən müəssisələr məsrəflərini fərqli satış qiymətləri təyin ediləcək konkret xidmətlərə görə ayırırlar. Beləliklə, hər bir belə xidmət növü ayrıca maddə kimi nəzərə alınır.

Məsələ 17. Müəssisə, qara və yaşıl çayın topdan satışını həyata keçirir. Qara çayın mümkün xalis satış dəyəri maya dəyərində nisbətən 50 000 manat artmışdır. Yaşıl çayın mümkün xalis satış dəyəri isə maya dəyərilə müqayisədə 50 000 manat azalmışdır.

Malın qiymətinin azalması uçotda aşağıdakı yazılış vasitəsilə rəsmiləşdirilir:

**Dt 208 “Ehtiyatların dəyərinin azalmasına
görə düzəlişlər” 50 000 man.**
Kt 204 “Hazır məhsul” 50 000 man.

Ehtiyatların istehsalı üçün nəzərdə tutulmuş xammal və digər materiallar, onların təşkil edəcəyi hazır məhsulun ilk dəyərində, və ya ondan artıq qiymətə satılması ehtimal edildikdə ilkin dəyərdən aşağı olan hər hansı bir dəyərə silinmir. Lakin xammalın dəyərinin azalması hazır məhsulun ilkin dəyərinin mümkün xalis dəyərindən artıq olduğunu göstərdiyi halda, xammal mümkün xalis satış dəyərində silinir. Belə hallarda xammal və materialların əvəz edilməsi üzrə məsrəflər onların mümkün xalis satış dəyərinin mövcud ölçülərindən ən doğrusu hesab edilə bilər.

Hər növbəti hesabat dövründə mümkün xalis satış dəyərinin yenidən qiymətləndirilməsi aparılmalıdır. Əvvəlki dövrlərdə ehtiyatların ilkin dəyərindən aşağı olan hər hansı dəyərə qədər silinməsi hallarını yaratmış səbəblər artıq mövcud olmadıqda və ya iqtisadi vəziyyətin dəyişməsi səbəbindən mümkün xalis satış dəyərinin artmasına dair açıq-aşkar dəlil mövcud olduqda, silinmiş məbləğ ehtiyatların yeni balans dəyərini ilkin dəyərdən və yenidən qiymətləndirilmiş mümkün xalis satış dəyərindən daha az olan dəyərə uyğunlaşdırılmaqla qaytarılır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi məhsul istehsalı üçün zəruri sayılan xammal və materiallar hazır məhsulun tərkibinə daxil edilmişdirsə, onlar maya dəyərindən aşağı satıla bilməz.

Məsələ 18. Müəssisə yüksək dəqiqliyə malik olan ölçü cihazları istehsal edir. Onların istehsalına sərf edilən materialların balans dəyəri hesabatın tərtib olunduğu tarixə 200 000 manatdır. Mümkün xalis satış dəyəri 20 000 manat aşağı düşmüşdür. Eyni zamanda həmin məhsula olan tələbat kifayət qədər yüksək olaraq qalır və gəlirli hesab olunur. Belə bir halda ehtiyatların yenidən qiymətləndirilməsi aparılmır.

Məsələ 19. Müəssisə avadanlıq istehsal edir. Onun istehsalı zamanı komplekt məmulatlardan istifadə olunur. Həmin məmulatların dəyəri hesabatın tərtib edildiyi tarixə 250 000 manat təşkil edir. Məmulatın mümkün xalis satış qiyməti 80 000 manat aşağı düşmüşdür. Nəticədə avadanlığın maya dəyəri yüksəlmişdir və onu maya dəyərinə bərabər, yaxud ondan yüksək qiymətə satmaq mümkün deyildir. Ona görə də komplekt məmulatların ğalans dəyəri aşağı salınmalıdır. Əməliyyat uçotda belə rəsmiləşdirilir:

**Dt 208 “Ehtiyatların dəyərini azalmasına
görə düzəlişlər” 80 000 man.**
Kt 201 “Material ehtiyatlar” 80 000 man.

Ehtiyatlar satıldıqda həmin ehtiyatların balans dəyəri onların satışı ilə bağlı müvafiq gəlir tanındığı dövrdə xərc kimi tanınmalıdır. Ehtiyatların balans dəyərini mümkün xalis satış dəyərindən hər hansı azalma məbləği və ehtiyatlar üzrə bütün itkilər, bu azalmanın və ya itkinin baş verdiyi dövrdə xərc kimi tanınmalıdır. Mümkün xalis satış dəyərini artması ilə əlaqədar olaraq ehtiyatların hər hansı silinmiş dəyərini bərpa məbləği ehtiyatların dəyərini bərpası dövründə xərc kimi tanınmış miqdarın azalması kimi tanınmalıdır.

Məs., müəssisənin daxili imkanları hesabına inşa edilmiş torpaq, tikili və avadanlıqların komponenti kimi istifadə edilmiş bəzi ehtiyatlar digər aktivlərin hesabına aid edilə bilər. Bu yolla digər aktivlərə aid edilmiş ehtiyatlar həmin aktivin istismar müddəti ərzində xərc kimi tanınır.

2.6. Ehtiyatların daxil olmasının və istehsalata buraxılmasının sənədlərlə rəsmiyyətə salınması

Ehtiyatların uçotu üçün baş verən hadisələrin kifayət qədər eyni tiptə olması xarakterikdir. Məhz buna görə də onları uçotda əks etdirmək üçün Respublika Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən hazırlanılan tipik formalardan istifadə olunur.

Müəssisədə ehtiyatların hərəkəti ilə bağlı baş verən bütün təsərrüfat əməliyyatlarının sənədlərlə rəsmiyyətə salınması onların anbarlarda və maddi-məsul şəxslərdə mühafizəsinə müntəzəm nəzarəti həyata keçirmək üçün əsas sayılır.

Ehtiyatların uçotu üzrə rəşional şəkildə hazırlanılan ilkin sənədlər və sənəd dövriyyəsi sxemi müəssisə rəhbərlərinə operativ rəhbərlik üçün zəruri informasiyalar əldə etməyə imkan verir.

Ehtiyatların uçotu üzrə əsas sənədlər aşağıdakılar hesab olunur:

“Vəkalətnamə” (M-2 Nəli forma) maddi sərvətləri almaq üçün müəssisənin etibar etdiy şəxsə verilir. Bu sənəd bir nüsxədə tərtib olunur və müəssisənin mühasibatı tərəfindən ehtiyatları alması şəxsə imza etdirməklə təqdim olunur.

“Mədaxil orderindən” (M-4Nə forma) mal satanlardan müəssisənin anbarına daxil olan ehtiyatların uçotu üçün istifadə edilir. Mədaxil orderlərinin blankları nömrələnmiş şəkildə maddi məsul şəxsə verilir. Bir nüsxədə tərtib edilir.

“Materialların qəbulu haqqında akt” (M-7Nəli forma) malsatanın müşayətedici sənədləri ilə daxil olan materiallar arasında fərq aşkarlandıqda tərtib edilir. Sənədsiz daxil olan ehtiyatların qəbulu zamanı da belə bir akt tərtib edilməlidir.

“Limit-zabor kartı” (M-8 №-li forma) təsdiq edilən limit həddində müəssisənin istehsalat bölmələrinə (sexlər, obyektlər, sahələr və s.) anbardan buraxılan xammalın, materialların, satın alınan yarımfabrikatların və s. uçotu üçün nəzərdə tutulmuşdur. Ehtiyatların buraxılışı limiti mövcud normativlər əsasında müəyyənləşdirilir.

Limit-zabor kartı iki nüsxədən ibarət olmaqla bir ay üçün tərtib edilir. Ehtiyatların silinməsi nisbətən az olduqda bu sənədi bir rüb üçün tərtib etməyə icazə verilir. Kartın bir nüsxəsi ay başlananadək sexə – ehtiyatlardan istifadə edən istehlakçıya, digər nüsxəsi isə anbara verilir.

“Tələbnamə-qaimə” (M-11№ forma) material-istehsalat ehtiyatlarının uçotunun bilavasitə müəssisənin özündə, onun struktur bölmələri, yaxud maddi-məsul şəxsləri arasında aparmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu sənəd anbarın maddi-məsul şəxsi tərəfindən iki nüsxədən ibarət olmaqla tərtib edilir.

“Materialların kənar buraxılışı qaiməsi” (M-15№li forma) müəssisədən kənar ərazidə yerləşən bölmələrə və habelə kənar müəssisələrinə buraxılan ehtiyatların uçotu üçün nəzərdə tutulmuşdur. Qaimə, müqavilə, naryad və materialların alınması üçün verilən vəkalətnamə əsasında iki nüsxə tərtib olunur. Sənədin birinci nüsxəsi ehtiyatların büraxılması üçün anbara, digəri isə onu alana təqdim edilir.

“Materialların uçotu kartoçkası” (M-17№li forma) anbarda doldurulur. Bu sənəddə ehtiyatların hər birisinin nomenklatur nömrəsi, növü, çeşidi, ölçüsü və s. qeydə alınır. Kartoçka **ciddi hesabat blankı** hesab olunur və imzalamaq şərti ilə anbardara verilir. Anbardar, yaxud digər maddi-məsul şəxs ilkn mədaxil-məxric sənədləri əsasında əməliyyatın baş verdiyi gün ərzində kartoçkada müvafiq qeyd aparılmalıdır.

Ehtiyatların daxili yerdəyişməsi (baza anbarları və sex anbarları arasında) rəsmiyyətə salındıqda, bilavasitə material-istehsalat ehtiyatlarının uçotu kartoçkasından istifadə etmək olar.

“Bina və tikililərin sökülməsi və uçurulması zamanı alınan material ehtiyatlarının mədaxili haqda akt” (M-35 Nəli forma) əsas vəsaitlərin ləğvi prosesində əldə olunan ehtiyatların uçotu zamanı tərtib edilir. Belə ehtiyatların dəyəri müəssisənin maliyyə nəticələrinə təsir göstərir. Akt, sifarişçinin və podratçının nümayəndələrindən ibarət olan komissiya tərəfindən üç nüsxədə yazılır. Birinci və ikinci nüsxələr sifarişçidə, üçüncü nüsxə isə podratçıda saxlanılır.

2.7. Ehtiyatların sintetik və analitik uçotu

Ehtiyatların uçotu üçün yeni hesablar Planının **20-ci maddəsində 201Nəli “Material ehtiyatları”** adlı hesab nəzərdə tutulmuşdur.

201Nəli hesabın tərkibində aşağıdakı sub hesablar açılmışdır:

201-1 “Xammal”

201-2 “İstehsalat materialları”

201-3 “Qablaşdırma materialları”

Ehtiyatların hərəkətinin uçotu mühasibat uotu hesablarında aşağıdakı köçürmələr vasitəsilə rəsmiləşdirilir:

1. Malsatanlardan material ehtiyatları mədaxil edilmişdir (ƏDV nəzərə alınmadan)

Dt 201 “İstehsalat materialları”

Kt 431 “Malsatan və podratçılara uzunmüddətli kreditor borcları”

Kt 531 “Malsatan və podratçılara qısamüddətli kreditor borcları”

2. Ehtiyatlara görə ƏDV əks etdirilmişdir:

Dt 241 “Əvəzləşdirilən ƏDV”

Kt 431 “Malsatan və podratçılara uzunmüddətli kreditor borcları”

Kt 531 “Malsatan və podratçılara qısamüddətli kreditor borcları”

3. Ehtiyatlara görə borc ödənilmişdir:

Dt 431 “Malsatan və podratçılara uzunmüddətli kreditor borcları”

Dt 531 “Malsatan və podratçılara qısamüddətli kreditor borcları”

Kt 241 “Əvəzləşdirilən ƏDV”

4. ƏDV büdcə ilə hesablaşmalarda nəzə alınmışdır:

Dt 521 “Vergi öhdəlikləri”

Kt 241 “Əvəzləşdirilən ƏDV”

5. Təhtəlhəsab şəxslər tərəfindən material ehtiyatları alınmışdır:

Dt 201 “Material ehtiyatlar”

Kt 244 “Təhtəlhəsab məbləğlər”

6. Təsisçilər tərəfindən material ehtiyatları nizamnamə kapitalına qoyulmuşdur:

Dt 201 “Material ehtiyatlar”

Kt 302 “Nominal (nazimnamə) kapitalının ödənilməmiş hissəsi”

7. İntinventarlaşma nəticəsində material ehtiyatlarının artıq gəlməsi aşkarlanmışdır:

Dt 201 “Material ehtiyatlar”

Kt 335 “Digər ehtiyatlar”

8. İntinventarlaşma zamanı material ehtiyatlarının əksik gəlməsi müəyyənləşdirilmişdir:

Dt 217 “Digər qısamüddətli debitor borcları”

Kt 201 “Material ehtiyatlar”

9. Əksik gəlmə günahkar şəxsin əmək haqqından tütülmüşdür:

Dt 533 “Əməyin ödənişi üzrə işçi heyətinə olan borclar”

Kt 217 “Digər qısamüddətli debitor borcları”

10. Günahkar şəxsi müəyyənləşdirmək mümkün olmamışdır:

Dt 731 “Sair əməliyyat xərcləri”

Kt 201 “Material ehtiyatlar”

11. Yenidən qiymətləndirmə nəticəsində ehtiyatların dəyəri artmışdır:

Dt 201 “Material ehtiyatlar”

Kt 331 “Məzənnə fərqləri üzrə ehtiyat”

12. Yenidən qiymətləndirmənin nəticəsi maliyyə nəticəsinə aid edilmişdir:

Dt 331 “Məzənnə fərqləri üzrə ehtiyat”

Kt 801 “Ümumi mənfəət (zərər)”

13. Yenidən qiymətləndirmə nəticəsində ehtiyatların dəyəri azalmışdır:

Dt 331 “Məzənnə fərqləri üzrə ehtiyat”

Kt 201 “Material ehtiyatlar”

14. Yenidənqiymətləndirmə fərqləri maliyyə nəticəsinə aid edilmişdir:

Dt 801 “Ümumi mənfəət (zərər)”

Kt 331 “Məzənnə fərqləri üzrə ehtiyat”

15. Əsas vəsaitlərin ləğvindən alınan ehtiyatlar mədaxil olunmuşdur:

Dt 201 “Material ehtiyatlar”

Kt 111 “Torpaq, tikili və avadanlıqlar - Dəyər”

16. Əvəzsiz alınan ehtiyatlar mədaxil olunmuşdur:

Dt 201 “Material ehtiyatlar”

Kt 611 “Sair əməliyyat gəlirləri”

17. Müəssisənin özündə istehsal edilən ehtiyatlar mədaxil olunmuşdur:

Dt 201 “Material ehtiyatlar”

Kt 202 “İstehsal məsrəfləri”

18. Ehtiyatların alınması ilə bağlı xərclər onların dəyərinə daxil edilmişdir:

Dt 201 “Material ehtiyatlar”

Kt 202 “İstehsal məsrəfləri”

Kt 533 “Əməyin ödənişi üzrə işçi heyətinə olan borclar”

19. Material ehtiyatları istehsalata buraxılmışdır:

Dt 202 “İstehsal məsrəfləri”

Kt 201 “Material ehtiyatlar”

20. Material ehtiyatları satılmışdır:

Dt 701 “Satışın maya dəyəri”

Kt 201 “Material ehtiyatlar”

21. Alıcının ehtiyatlara görə müəssisəyə borcu uçotda qeydə alınmışdır:

Dt 171 “Alıcılar və sifarişçilərin uzunmüddətli debitor borcları”

Kt 601 “Satış”

22. Satılan ehtiyatlara görə ƏDV hesablanmışdır:

Dt 701 “Satışın maya dəyəri”

Kt 521 “Vergi öhdəlikləri”

23. Debitor borcları ödənilmişdir:

Dt 223 “Bank hesablaşma hesabları”

Kt 171 “Alıcılar və sifarişçilərin uzunmüddətli debitor borcları”

24. Material ehtiyatları əvəzsiz verilmişdir:

Dt 731 “Sair əməliyyat xərcləri”

Kt 201 “Material ehtiyatlar”

25. Vergi uçotunda olmayan fiziki şəxslərdən ehtiyatlar alınmışdır:

Dt 201 “Material ehtiyatlar”

Kt 538 “Digər qısamüddətli kreditor borcları”

26. Həmin ehtiyatlara görə gəlir vergisi hesablanmışdır:

Dt 538 “Digər qısamüddətli kreditor borcları”

Kt 521 “Vergi öhdəlikləri”

27. Ehtiyatların alınmasına görə borc ödənilmişdir:

Dt 521 “Vergi öhdəlikləri”

Kt 223 “Bank hesablaşma hesabları”

28. Gəlir vergisi ödənilmişdir:

Dt 521 “Vergi öhdəlikləri”

Kt 223 “Bank hesablaşma hesabları”

2.8. Material aktivlərinin uçotunun təkmilləşdirilməsi

Müəssisədə uçotun qarşısında duran mühüm vəzifələrlə əlaqədar olaraq anbar təsərrüfatının düzgün təşkilinə xüsusi diqqət verilməlidir. Belə ki, xammal və materiallar xüsusi tikililərdə və yaxud bu məqsəd üçün uyğunlaşdırılmış xüsusi yerlərdə saxlanılmalıdır. Anbar binalarında xammal və materiallar təsnifatına və vəziyyətinə görə (istehlak sürəti və kütləviliyi, çəkisi, xarabolma təmayülü, tez alışa bilməsi və s.) xüsusi rəflərdə, şkaflarda, köşklərdə və sair zəruri qurğularda yerləşdirilməlidir. Qeyd olunan tədbirlər materialların qəbulunu, saxlanılmasını, buraxılmasını və ona nəzarəti yüngülləşdirməyə xeyli kömək göstərir.

Materialların hərəkətinin miqdar uçotunu düzgün təşkil etmək üçün onların saxlanılmasına yerlərini saz halda olan çəki və ölçü cihazları ilə təmin etmək lazımdır. Anbar tikililəri etibarlı mühafizəçilər, qıfıllar, pəncərələrdə dəmir arakəsmələr, və yanğına qarşı mühafizə vasitələri ilə təmin olunmalıdır. Material dəyərlilərinin hər bir növünə müvafiq kod təhkim olunmalı, saxlanma yerində isə hər növünə yarlıqlar bərkidilməlidir. Anbar binaları imkan dairəsində xammal və materialların istehlakçısı olan sexlərin yaxınlığında tikilməsinə nail olunmalıdır ki, onların sexlərdə daşınması ilə əlaqədar xərclərə qənaət olunsun.

Material dəyərlilərinin mühafizəsi və buraxılması üzrə nəzarət əslində maddi-məsul şəxslərin üzərinə düşür. Mülkiyyətin qorunması bir çox hallarda maddi-məsul şəxslərdən asılıdır. Odur ki, maddi-məsul şəxslərin işə qəbulu yerlərinin dəyişilməsi yalnız baş mühasibin razılığı ilə həyata keçirilməlidir. Maddi-məsul şəxslər dəyişdirildikdə malların təhvil verilməsinin, material qiymətlilərinin

sənədlərlə rəsmiyyətə salınmasının düzgünlüyünü yoxlamaq, habelə aşkara çıxarılan kənarlaşmaları uçotda vaxtlı-vaxtında əks etlirmək zəruridir.

Müəssisələrdə buraxılış sisteminin təşkilinin tələbata cavab verməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, müəssisədən material qiymətlilərinin çıxarılması yalnız təchizat sexi rəisinin, baş mühasibin və yaxud onun müavininin imzaladıqları buraxılış vərəqələrinə əsasən həyata keçirilə bilər. Məhz buna görə də, mühafizə işçilərində həmin vəzifəli şəxslərin imzalarının nümunələri olmalıdır.

Təlimata görə xammal və materiallar istehsala buraxılan zaman əsasən iki sənəddən – limit-zabor kartlarından və qaimələrdən istifadə edilir.

Qüvvədə olan təlimata əsasən hər bir sexə ay ərzində materiallardan istifadə limiti müəyənləşdirilir. Bu zaman mövcud xərc normalarına, sex anbarında və iş yerlərində olan materialların mövcudluğuna diqqət yetirmək lazımdır. Bk limitlər limit - zabor xəritələrində göstərilir, xəritə təchizat şöbəsi tərəfindən iki nüsxədə tərtib edilir, birincisi anbarlara, ikincisi isə sexə təqdim olunur. Limit-zabor xəritələri həm fərdi, həm də qrup halında yazılır. Bunlardan birincisi bir adda materialın buraxılması üçün, ikincisi isə bir neçə adda materialların buraxılışı üçün nəzərdə tutulmuşdur. Limit-zabor xəritələri əsasında materiallar buraxılışı dayandırılır. Əlavə material buraxılışı müəssisə rəhbərinin, baş mühəndisin və yaxud təchizat şöbəsinin rəisinin sərəncamı ilə buraxıla bilər. Hər bir halda artıq xərcin baş verməsi səbəbləri çox ciddi şəkildə və dərinlən yoxlanılmalıdır.

Artıq xərc aşağıdakı hallarda baş verə bilər:

1. materiallardan qənaətlə istifadə olunması;
2. istehsalda zay məhsulların xüsusi çəkisinin yüksək olması;
3. istehsal proqramının artıqlaması ilə yerinə yetirilməsi;
4. bitməmiş istehsalda detalların itkisi və s.

Müəssisənin müdriyyəti materialların artıq sərf olunmasının səbəblərini aşkara çıxararaq mövcud nöqsanların aradan qaldırılması üçün tədbirlər görür. İstehsalda limit-zabor xəritələrinin tətbiq olunmasının ən mühüm və ən müsbət tərəflərindən biridir.

Limit-zabor xəritələri adətən əsas istehsalın sexlərinə aid edilən istehsal sexlərinə xammal və material buraxılışını rəsmiyyətə salmaq üçün istifadə edilir.

Sex, ümumfabrik və köməkçi istehsalatlar hesabına aid edilən materialların buraxılması çox hallarda birdəfəlik qaimələrlə rəsmiyyətə salınır. İstehsalata limitdən artıq materialların buraxılması prosesində də qaimələr geniş yayılmışdır. Bu zaman material almaq üçün qaimənin üzərində qırmızı və yaxud başqa rəngdə xəbəredici zolaq olur. Siqnal tələbnaməsinin o biri üzündə artıq xərcin baş verməsi səbəbləri haqda sex rəisinin və yaxud sahə ustasının yazılı izahatı olmalıdır.

Bir çox hallarda materiallar müəssisənin mərkəzi anbarından birbaşa istehsal prosesinə deyil, sexlərin anbarlarına göndərilir. Bu zaman materiallar istehsalata silinmir, yalnız 201 «Material ehtiyatları» hesabının tərkibində yerini dəyişir.

Lakin xammal və materialların istehsala buraxılmasını hələ onların istehlakı kimi qiymətləndirmək olmaz. Materiallar yalnız o zaman səfr olunmuş sayılır ki, ondan bilavasitə məhsul istehsal edilsin. Odur ki, materialların bilavasitə istehsal prosesində səmərəli istifadə olunmasına nəzarət edilməlidir.

Materiallardan istehsal prosesində səmərəli istifadə olunmasına nəzarəti həyata keçirmək üçün texniki cəhətdən əsaslandırılmış sərt normalara üstünlük verilməlidir. Bu zaman həqiqi xərcləri norma ilə müqayisə etmək və kənarlaşmaları aşkara çıxarmaq zəruridir.

Siqnala sənədləşdirmə metodunun məzmunu bundan ibarətdir ki, materialların normadan artıq sərf olunması ilə əlaqədar hər bir kənarlaşma siqnal haşiyəsi ilə qeydiyyatdan keçirilir. Müəssisənin rəhbərləri, məsələn təchizat şöbəsinin rəisi, baş mühəndis, direktor sənədləri imzalamaqla yol verilən artıq xərc haqda öz vaxtında məlumat vermiş olurlar.

Materialların uçotunun təkmilləşdirilməsi maddi-texniki təchizat sisteminin yaxşılaşdırılması, nəqliyyat və anbar təsərrüfatlarının təşkili və nəqliyyat, yükləmə-boşaltma işlərinin mexanikləşmə və avtomatlaşma səviyyəsinin yüksəlməsi ilə sıx surətdə əlaqədardır. Bununla əlaqədar olaraq, uçotun qurulması işinin yaxşılaşdırılmasının xeyli hissəsi bilavastə uçot işləri sferasından kənardadır.

Məsələn, maddi-texniki təxhizatın yaxşılaşdırılması anbardan olan xammal və materialların normativdən artıq ehtiyatlarını ixtisar etməyə, materialların istehsal prosesindəki dövrünün sürətləndirməyə və s. gətirib çıxarır. Ciddi qrafik əsasında xammal və materialların müəssisələrə göndərilməsi bir çox hallarda materialların anbarda mədaxil edilməsindən birbaşa istehsala verilməsinə şərait yaradır. Belə bir təcrübə material ehtiyatları normalarının kəskin surətdə ixtisar olunmasına, anbara boşaltma, cərgələrə yığmaq ə s. kimi çox zəhmət tələb edən çoxsaylı əməliyyatların azaldılmasına gətirib çıxarır.

Hazırda müəssisələrdə bunu geniş müzakirə etmək mümkündür. Bəzi iqtisadçıların hesablamalarına əsasən bir ton hazır məhsul istehsal etmək üçün 50 tona yaxın materialı yükləmək, boşaltmaq və yerlərini dəyişmək lazım gəlir. Buna görə də, təchizat fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi, nəqliyyat, yükləmə-boşaltma işlərinin səmərəliliyi materialların uçotu ilə əlaqədar ağır zəhmət tələb edən işlərin ixtisar edilməsinə kömək edir. Ədədlə sayılan yüklərin daşınması üçün konteynerlərdən istifadə edilməsi yükləmə-boşaltma işlərinə çəkilən xərcləri azaldır və uçot işlərinin keyfiyyətini yüksəldir. Konteynerlər, poddonla, habelə xüsusi şkaflarda materialların saxlanması, anbarlarda mexanikləşdirmə və avtomatlaşdırma işlərinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi ilə müşayət olunur.

Materialların uçotunun ən mühüm tərkib hissələrindən birini anbar-növ uçotu hesab olunur. Bu zaman uçot maddi-məsul şəxslər və yaxud kartoçka dolduranlar tərəfindən aparılır. Uçot bu qaydada aparıldıqda başlıca informasiya daşıyıcısı xammal və materialların miqdar-növ uçotunun kartoçkaları hesab olunur. Kartoçkaların məcmusu kartotekanı təşkil edir. kartoçkalarda uçotun təşkili aşağıdakı məqsədləri güdür:

1. material qiymətlilərinin daxil olması və çıxmasının analitik və növlərinə görə miqdarca əks etdirilməsi;
2. həmin anda müəssisənin anbarında olan material qiymətlilərinin mövcudluğuna nəzarət;

3. anbar ehtiyatlarını səviyyəsinə və onların təsliq olunmuş uyğunluğuna nəzarət;
4. müvafiq material qiymətlilərinin qorunduğu yerdən qısa müddətdə tapılması;
5. anbarda həyata keçirilən analitik uçotu (növlük uçotu) müəssisənin mühasibatında materialların sintetik uçotu ilə əlaqələndirmək.

2.9. Hazır məhsulların və bitməmiş istehsalın qiymətləndirilməsi və uçotu

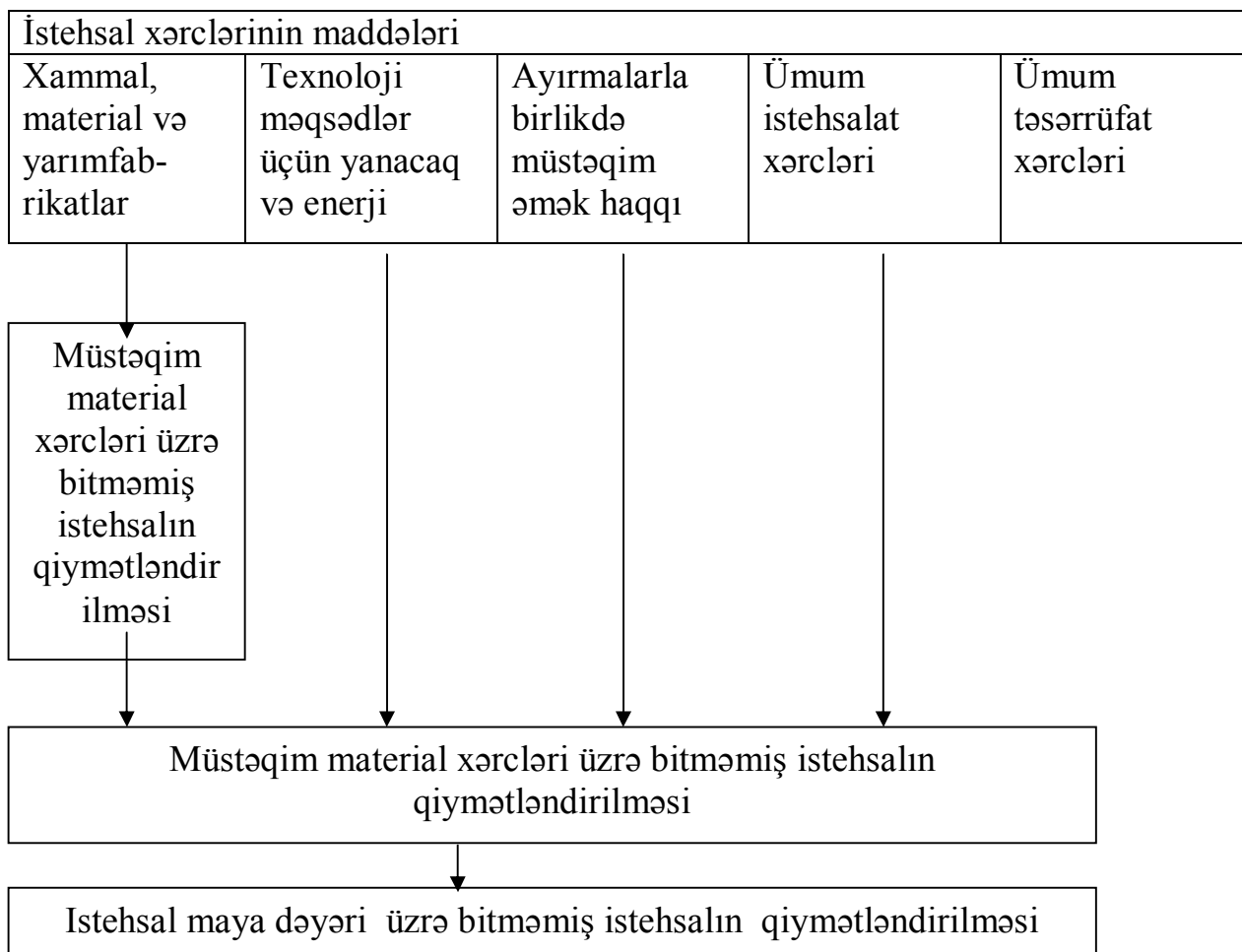
İstehsalın texnoloji proseslərində nəzərdə tutulan, bütün mərhələləri keçməyən, habelə komplektləşməyən, sınaqlardan keçməyən məhsullar bitməmiş istehsala aid edilir. Kənar təşkilatlara satılmaq üçün nəzərdə tutulan öz istehsalının yarımfabrikatları hazır məhsullara dail edilir, gələcəkdə emal etmək üçün müəssisədə saxlanılanlar isə bitməmiş istehsal sayılır.

Mühasibat uçotuna dair qüvvədə olan normativ sənədlərə əsasən bitməmiş istehsala çəkilən xərclər kütləvi və seriyalı istehsalatlarda müəssisənin uçot siyasətinə uyğun olaraq mühasibat balansında və mühasibat uçotu hesablarında normativ və yaxud plan maya dəyərilə uçota alınır. Vahid (sifarişli) istehsalatlarda bitməmiş istehsala çəkilən xərclər mühasibat balansında faktik maya dəyərilə əks etdirilir.

Bitməmiş istehsalın qiymətləndirilməsi qaydası mühasibat uçotunda aşağıdakı şəkildə əks etdirilir (şəkil 2.1.)

Hazır məhsul dedikdə, emaldan keçən bütün texnoloji prosesləri başa çatdıran, növbəti sınaqlardan və texniki yoxlamadan keçən, tam komplektləşdirilən, istehlakçılara satış üçün yararlı sayılan material dəyərliləri başa düşülür. Hazır məhsullar qaydaya görə müvafiq material-əşya formasında anbarlara daxil olur. Yalnız yüklənilə bilinməyən hazır məhsullar istehlakçılara anbardan yan keçməklə bilavasitə istehsalat meydançasından yola salınır.

Şəkil 2.1.

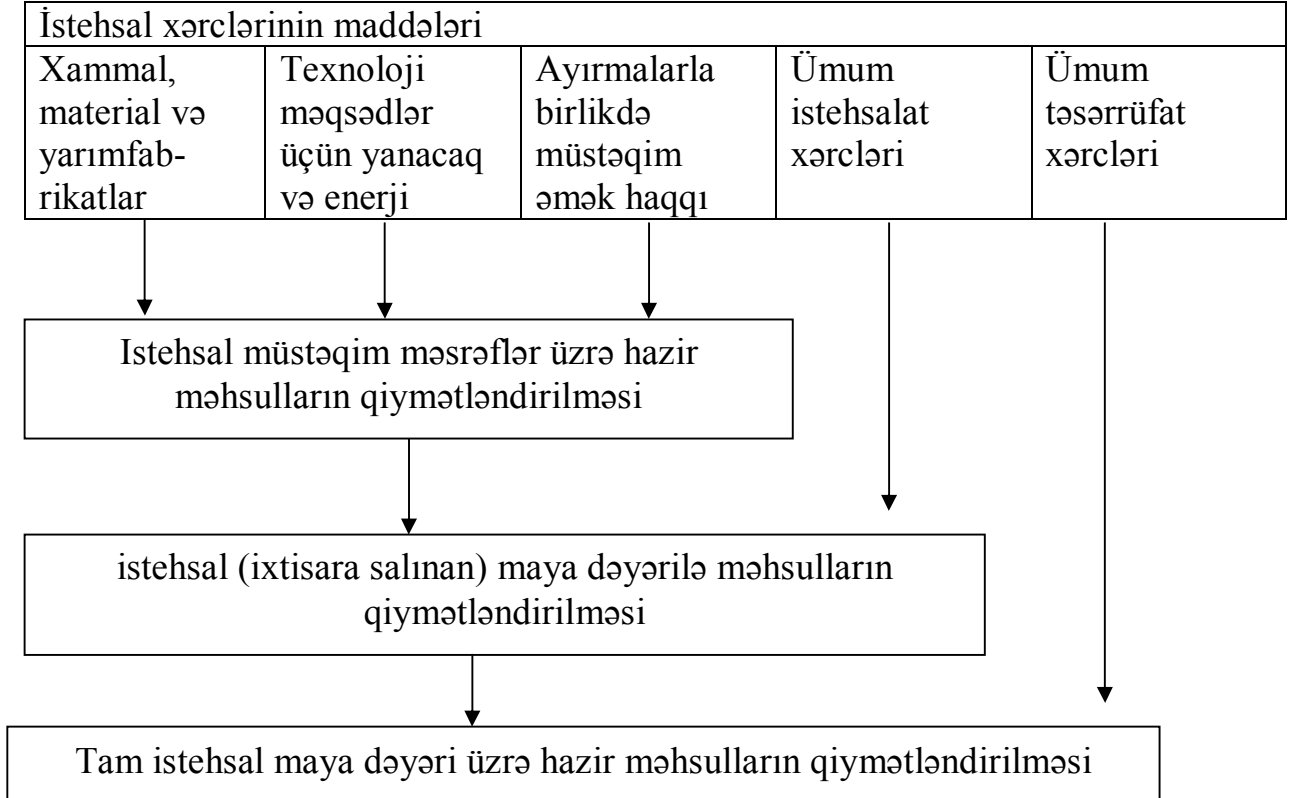
(məs., ağır maşınlar, dəzgahlar, təyyarələr, dəniz və çay gəmiləri və s.). Hazırlanılma başa çatdıqdan sonra onlar anbarda hazır məhsul kimi uçota alınmadan hazır məhsullar kimi qeydə alınır. Elektrik və istilik enerjisi və bu qəbildən olan digər anoloji məhsul növləri anbara daxil olmur və buna görə də hazır məhsulların uçotu hesablarında əks etdirilmir.

Hazır məhsullar mühasibat uçotu hesablarında natural ölçüdə (ədədlə, çəki üzrə, həcminə görə) və pulla qiymətləndirilməklə qeydə alınır.

Qüvvədə olan normativ sənədlərə görə hazır məhsullar mühasibat balansında faktik istehsal maya dəyərilə əks etdirilir. Buraya istehsal prosesində istifadə olunan əsas vəsaitlər, xammal, yanacaq, əmək resursları və istehsala çəkilən digər xərclər daxildir. Müəssisə hazır məhsulları normativ və yaxud plan istehsalat maya dəyərilə balansda əks etdirmək olar. Onun qiymətləndirilməsi üçün müstəqim

kalkulyasiya maddələri üzrə faktik, normativ və yaxud plan xərclərindən də praktikada istifadə olunmasına yol verilir (şəkil 2.2.)

Şəkil 2.2.

İşlərin yerinə yetirilməsinə və xidmətlərin göstərilməsinə çəkilən xərclər sifarişçiyə faktik təhvil verilənədək bitməmiş istehsalın tərkibində uçota alınır. Yerinə yetirilən işlər və görülən xidmətlər məhsulların uçotu hesabında əks etdirilmir. Başqa sözlə, hər şeydən əvvəl onlar maddi məzmunu malik deyildirlər və diqqəti cəlb etmirlər. İş və xidmətlərin əksəriyyətinin yerinə yetirilməsi və istehlakı (məs., yükləmə-boşaltma işləri) vaxtla üst-üstə düşür. Sifarişçilər üçün onların faydalı səmərəsi bilavasitə yerinə yetirildiyi anda təzahür edir. beləliklə, sifarişçilərə göstərilən xidmətlər səmərə qaydasında özünü göstərir.

Yerinə yetirilən və təhvil verilən işlərə çəkilən xərclər, göstərilən xidmətlər sifarişçilər tərəfindən qəbul edildikdən sonra 204 «Hazır məhsul», 601 «Satış», 205 «Mallar» hesabların belə qeydə alınır:

D-t 601 «Satış» hesabı

K-t 205 «Mallar» hesabı

Sifarişçiyə təqdim olunan hesabnamənin ödənilməsi üçün təhvil verilən işlərin müqavilə dəyərində əlavə dəyər vergisi ilə birlikdə belə köçürmə tərtib olunur:

D-t 211 «Alıcılar və sifarişçilərin qısamüddətli debitor borcları» hesabı

K-t 601 «Satış» hesabı

Məlum olduğu kimi, mühasibat uçotunda qeydə alınan xərc maddələri məhsulların (iş, xidmət) maddələri məhsulların (məş, xidmət) maya dəyərində müxtəlif kombinasiyalarda (bitməmiş istehsalat, buraxılan məhsullara çəkilən xərclər) cəmlənir.

Xərc maddələri üzrə məlumatlara malik olmadan bitməmiş istehsalat, hazır məhsullar, yerinə yetirilən işlər, göstərilən xidmətlər kimi uçot obyektlərini qiymətləndirmək qeyri-mümkündür.

İstehsal məsrəflərinin maddələri üzrə mühasibat uçotu üçün hesablar qüvvədə olan Hesablar Planının «Ehtiyatlar» adlı 20-ci bölməsində yerləşdirilmişdir. Hesablar Planında qeyd olunur ki, 201-208-ci hesablar xərc maddələrini qruplaşdırmaq, məhsulların maya dəyərini hesablamaq və digər məqsədlər üçün nəzərdə tutulmuşdur. 20-29 sayılı hesablarda məhsulların maya dəyərində daxil edilən müstəqim və qeyri-müstəqim xərclər uçota alınır. Müstəqim xərclər bilavasitə buraxılmış məhsullara, yerinə yetirilən işlərə və göstərilən xidmətlərə aid edilir. Bir neçə növ məhsullar, iş və xidmətlər üçün ümumi sayılan qeyri-müstəqim xərclər ayrıca hesablarda uçota alınır və daha sonra məhsulların, iş və xidmətlərin müxtəlif növləri arasında bölüşdürülməklə onların maya dəyərində daxil edilir. Xərclərin müstəqim və qeyri-müstəqim xərclərə bölünməsi sxemi aşağıdakı cədvəldə verilmişdir (cədvəl 2.2.):

Müstəqim istehsal xərcləri bilavasitə 202-1 “İstehsalda istifadə edilən əsas xammal”, 202-2 “İstehsalda istifadə olunan əsas materiallar”, 202-3 “Əsas istehsalatla məşğul olan işçi heyətinə məsrəflər” adlı subhesablarda aparılır.

Cədvəl 2.2.

Müstəqim və qeyri-müstəqim xərclərin bölüşdürülməsi sxemi

Müstəqim xərc maddələri						Qeyri-müstəqim xərc maddələri	
Xammal və materiallar	Dəst məmulatlar və yarımfabrikatlar	Texnoloji məqsədlər üçün yanacaq və enerji	İstehsalat fəhlələrinin əmək haqqı	Yeni istehsalın hazırlanması və mənimsənilməsinə çəkilən xərclər	Zaydan itki	Ümumi istehsalat xərcləri	Ümumi təsərrüfat xərcləri

Əks halda bütün yarımfabrikatlar yerdə qalan bitməmiş istehsalatla birlikdə 202 «İstehsalat məsrəfləri» hesabında qeydə alınır.

Xammal və materiallar üçün istehsalat material məsrəflərinin dəyərinin uçotu kimi ayrıca maddə nəzərdə tutulur. Satın alınan materiallar material-istehsalat ehtiyatlarının tərkibində qeydə alınır və yalnız faktik surətdə istehsalat əməliyyatlarını yerinə yetirmək üçün hesablarda müvafiq qeydlər aparmaqla «Xammal və materiallar» maddəsində əks etdirilir. Bu zaman material ehtiyatları azalır və istehsal xərcləri artır.

Kənardan satın alınan komplekt məmulatlar və yarımfabrikatlar üçün mürəkkəb istehsalatlarda müstəqil material məsrəfləri adlı müstəqil maddə nəzərdə tutulur. Burada hazır məhsullar əvvəlcədən hazırlanan detallardan, aqreqlərdən (bir hissəsi müəssisədə hazırlanılan) yığılır və bir hissəsi isə kənardan satın alınır.

Komplekt məmulatların və satın alınan yarımfabrikatların satın alınmasına çəkilən xərclərə müstəqim maddə ayrılır, onların uçotu isə xammal və materiallara xərclərin uçotundan heç nə ilə fərqlənmir.

Texnoloji məqsədlər üçün yanacaq və enerji tutumlu istehsalatlarda müstəqim xərc maddəsi nəzərdə tutulmuşdur. Bu maddədə yanacaq, elektrik, istilik və digər növ enerji uçota alınır. Şəbəkə vasitəsilə verilən qazdan başqa bütün növlərdən olan yanacaq satın alınır və material-istehalat ehtiyatları kimi uçotda əks etdirilir. Elektrik enerjisi və şəbəkə qazı xərclərə daxil edilir və 207 «Digər qısamüddətli debitor borcları» hesabında qeydə alınır.

İstehsal fəhlələrinin əmək haqqı ayrımaları ilə birlikdə müstəqim xərclər sayılır. Belə ki, bu xərcləri məhsulların, iş və xidmətlərin müxtəlif növləri arasında bölüşdürmək mümkündür. Əmək haqqı məbləği xərclər uçota alınan heabların debetinə və 202-3 «Əsas istehsalatla məşğul olan işçi heyətinə məsrəflər» hesabının kreditinə yazılır.

İstehsalın hazırlanması və mənimsənilməsinə çəkilən xərclər kompleks xərc maddələridir. Onun tərkibinə material xərcləri, əmək ödənişi xərcləri və s. xərclər əvvəlcə 242 «Gələcək hesabat dövrünün xərcləri» hesabında toplanılır. Daha sonra həmin xərclər müstəqim istehsal xərclərinə hissə-hissə aid edilir və bu zaman aşağıdakı köçürmə tərtib olunur:

D-t 202 “İstehsalat məsrəfləri”

K-t 242 «Gələcək hesabat dövrünün xərcləri»

Zaydan itkilər də müstəqim xərclərin kompleks maddəsi hesab olunur. Buraya zay hesab edilən məhsullar, yarımfabrikatlar, detallar və s. daxildir. İstehsal xərclərinin və məhsul buraxılışının həyata keçirilməsi vaxt üzrə üst-üstə düşür. İstehsal məsrəfləri istehsal resurslarının və xidmətlərinin ilkin istehlakı kimi başa düşülür. Məhsulların maya dəyəri isə istehsal prosesinin son nəticəsidir. Buraxılan məhsullarla birlikdə onlar istehsal fazasından tədavül fazasına keçir. Buraxılan məhsulların (iş və xidmətlərin) maya dəyərini aşkara çıxarmaq üçün məsrəfləri müxtəlif dövrlər üzrə fərqləndirmək lazımdır. Daha konkret desək, bilavasitə hansı

məhsula aid edilməsini və hansı dövrə aid olunmasını dəqiqləşdirməyə ehtiyac duyulur.

Misal. Rüb ərzində buraxılan məhsulların maya dəyərini hesablanması (min manat):

İstehsal xərcləri	260400
Bitməmiş istehsalat:	
Rübün əvvəlinə (Ə) – 102500,	
rübün sonuna (S) – 93400, dəyişiklik – 6100	+ 6100
Gələcək dövrlərin xərcləri:	
Ə – 35200, S – 37100, dəyişiklik - +1900	-1900
Qarşıdakı xərclərə ehtiyatlar:	
Ə – 42800, S-40250, dəyişiklik – 2550	-2550
<hr/> Rüb ərzində buraxılan məhsulların maya dəyəri	262050

Yuxarıdakı hesablamalardan sonra konkret hesab üzrə (202 “İstehsalat məsrəfləri”, yaxud 202-5 «İstehsalatda istifadə olunan köməkçi xammaal» hesabları) maya dəyərini müəyyənləşdirməyə başlamaq olar. Hər bir hesabın debeti üzrə istehsala çəkilən cari xərclər, krediti üzrə isə mümkün istifadə qiymətləri üzrə tullantıların dəyəri əks etdirilir. Hesabın krediti üzrə buraxılan məhsulların (iş və xidmətlərin) faktik maya dəyərini müəyyənləşdirmək olar.

Mühasibat uçotunda «mallar» kateqoriyasına topdan və ya pərakəndə satış üçün digər müəssisələrdən satın alınan hazır məhsullar aid edilir. Mallar öz istehsalının hazır məhsullarından fərqli olaraq 205 «Mallar» hesabında uçota alınır.

205 «Mallar» hesabında emala verilməyən və yeni məhsul alınmadan satış üçün əldə olunan və tədavül sferasında olan mal-material qiymətlilərinin hərəkəti əks etdirilir. Bu hesabdən adətən ticarət və təchizat-satış, kirayə kontorları və ictimai iaşə müəssisələri istifadə edirlər. Malların və taraların uçotu üçün 205 «Mallar» hesabının tərkibində aşağıdakı subhesablar açılır:

1. Anbarda olan mallar;

2. Pərakəndə ticarətdə olan mallar;
3. Dolu və boş taralar;
4. Satın alınan məmulatlar;
5. Kirayə əşyaları.

Malların və taraların analitik uçotu miqdar-məbləğ ifadəsində (pərakəndə ticarətdəki mallardan başqa) maddi-məsul şəxslər, saxlama yerləri, adı, növü və partiyası üzrə ayrılıqda aparılır.

Eyni adlı hesabda əks olunan mallar alış qiymətləri və yaxud satış qiymətləri ilə qiymətləndirilir. Alış və satış qiymətləri arasındakı fərq mühasibat uçotunda ayrıca hesabda – 603 “Verilmiş güzəştlər” adlı hesabda aparılır. Malların tədarükü və çatdırılması xərcləri və digər tədarük xərcləri 711 «Kommersiya xərcləri» adlı hesabda əks etdirilir.

Malların anbarlara və digər saxlanılma yerlərinə çatdırılması uçotda belə qeydə alınır.

D-t 205 «Mallar»

K-t 531 «Malsatan və podratçılara qısamüddətli kreditor borcları»

Uçot siyasətində nəzərdə tutulduğu halda

D-t 205 «Mallar»

K-t 531 «Material ehtiyatları»

Mallar satış qiymətləri ilə uçota alınan zaman alış və satış qiymətləri arasındakı fərq məbləği uçotda belə əks etdirilir:

D-t 205 «Mallar»

K-t 603 «Verilmiş güzəştlər»

Ayın axırında yolda qalan malların ödənilən dəyəri anbar uçotunda qeydə alınmadan belə uçota alınır:

D-t 205 «Mallar»

K-t 531 « Malsatan və podratçılara qısamüddətli kreditor borcları »

Sonrakı ayın əvəlində bu məbləğlər storno olunur və necə bir debitor borcları kimi hesablaşmalar uçota alınan hesablarda qalmaqda davam edir. malların daxil

olmasının 15 «Materialların tədarükü və əldə edilməsi» vasitəsilə əks etdirilməsi zamanı yolda olan mallar həmin hesabda saldo kimi qeydə alınır.

Satın alınan mallar satış qiymətləri ilə aşağıdakı köçürmə vasitəsilə rəsmiləşdirilir:

D-t 205 «Mallar»

K-t 531 « Malsatan və podratçılara qısamüddətli kreditor borcları »

Hesabat mühasibat balansında alış qiymətləri ilə uçota alınan mallar, 205 «Mallar» hesabında qeydə alınan malların dəyərindən aşağıdırsa, onlar cari bazar qiymətləri ilə əks etdirilir. Bu zaman meydana çıxan qiymət fərqi hesabat mənfəətinin azaldılmasına silinir.

Vasitəçilərin (konsiqnasiya anbarları, komisiyon mağazaları və i.a.) köməyi ilə satış üçün verilən mallar 205 «Mallar» hesabının ayrıca subhesabında uçota alınır. Komisiyon qaydasında satılmaq üçün digər təşkilatlardan və əhalidən qəbul olunan mallar «Komissiyaya qəbul edilmiş mallar» adlı balansarxası hesabda qeydə alınır.

Malların satın alınması 205 № li «Mallar» hesabının tərkibində ayrıca subhesabda əks etdirilməlidir. Bu subhesabda istənilən vaxt satın alınan malların ümumi dəyərini müəyyənləşdirmək mümkündür. Hansı ki, bu informasiyalarda malların həm alış, həm də satış dəyəri əks olunur. Göstərilən subhesabda yolda olan mallar müəyyənləşdirilir. Bu da onların daxil olmasına nəzarəti gücləndirir, həm də düzgün və vaxtında uçota alınmasına şərait yaradır.

Malsatanların hesabnaməsinin aksept olunması aşağıdakı mühasibat köçürməsi vasitəsilə rəsmiləşdirilir:

D-t 205 «Mallar» subhesabı

K-t 531 « Malsatan və podratçılara qısamüddətli kreditor borcları »

Malların anbarlara və digər saxlanılma yerlərinə daxil olmasının alış qiyməti, yaxud satış qiyməti ilə belə əks olunur:

D-t 205 «Mallar»

K-t 201 «Material ehtiyatları»

Materialların tədarükü və əldə edilməsi hesabının «Malların satın alınması» subhesabı debet və kredit dövriyyələri arasındakı fərq 603 «Verilmiş güzəştlər» hesabına aid edilir.

603 “Verilmiş güzəştlər” hesabında mallara düşən ticarət əlavələri əks etdirilir. Onlara müəssisənin müvafiq hesablarında satış dəyərilə əks etdirilir və bura aksizlər və əlavə dəyər vergisi əlavə olunur.

Satılmış və anbarlardan buraxılmış mallara aid edən ticarət əlavəsi məbləğinin hissəsi yazılan hesab-faktura əsasında müəyyənləşdirilir və anoloji qaydada silinir. Satılmamış mallara aid olunan ticarət güzəştinin məbləği inventarlıma siyahısı əsasında dəqiqləşdirilir. Pərakəndə ticarət müəssisələrində satılmamış malların qalıqına düşən güzəşt məbləği aşağıdakı qaydada hesablanılan orta faiz göstəricisi ilə müəyyənləşdirilir:

- malların ayın əvvəlinə olan qalıqına düşən güzəştin üzərinə 601 “Verilmiş güzəştlər” hesabının kredit dövriyyəsinin məbləği gəlinir və həmin hesabın debet dövriyyəsinin məbləği çıxılır;
- ay ərzində satılan malların (satış qiyməti ilə) dəyərinin üzərinə ayın axırına mal qalıqının məbləği (həmçinin satış qiyməti ilə) gəlinir;
- güzəştin tapılan məbləği 100-ə vurulur, alınan nəticə satışın dəyərinin və mal qalıqının məbləğinə bölünür. Bu hesablama vasitəsilə həmin malların satış dəyərinə düşən orta faiz məbləği tapılır;
- satılmamış mallara düşən mütləq məbləğ ayın axırına mal qalıqının məbləğinə vurulur.

Misal. Satılmış mallara düşən ticarət güzəştinin hesablanması qaydası:

Hesabat dövrünün əvvəlinə mal qalıqına düşən ticarət güzəştinin məbləği	4800 min manat
Hesabat dövrü ərzində ticarət güzəşti məbləği daxil olmuşdur	106400 min manat
Hesabat dövrü ərzində satış qiymətilə mallar satılmışdır	308000 min manat
Hesabat dövrünün sonuna satış qiymətilə malların qalığı	90500 min manat

Ticarət güzəştinin orta faizi	
$[100*(4800+106400):(308900+90500)], \%$	27,9
Hesabat dövrünün sonuna mal qalığına düşən güzəştin məbləği (27,9*90500:100)	25500 min manat
Hesabat dövrü ərzində satılmış mallara düşən güzəştin məbləği	89950 min manat

711 «Kommersiya xərcləri» hesabında bütün növlərdən olan ticarət, təchizat, satış, ticarət-alış və digər təşkilatların tədavül xərcləri, o cümlədən malsatanların əlavə güzəştləri hesabına ödənilən malların yola salınması üzrə nəqliyyat xərcləri açota alınır. Tədavül xərclərinə daxildir: malların daşınması üzrə nəqliyyat xərcləri, əmək haqqı və sosial sığortaya ayırmalar, binaların, tikililərin və inventarların saxlanması və icarəsi xərcləri, əsas vəsaitlər üzrə amortizasiya ayırmaları, kiçik inventarların və ticarət ləvazimatlarının dəyəri, malların saxlanması və seçilməsi üzrə xərclər, taralar üzrə xərclər və itkilər, reklam və bazar tədqiqatı xərcləri, malların yolda itkisi və təbii norma hüdudunda itkilər. 711 «Kommersiya xərcləri» hesabının debetində mal əməliyyatları üzrə kreditlərə görə faizlər əks etdirilir.

Müxtəlif hesabat dövrlərində malların daşınması üzrə xərclərin ölçüsündə müəyyən tərəddüdlərə yol verdikdə, malların daşınması üzrə xərcləri əks etdirən hesabda saldo qala bilər.

Malların daşınması üzrə tədavül xərclərinin məbləği, ayın axırına mal qalığına düşən kreditlərə görə faizlər pərakəndə ticarət və ictimai iaşə müəssisələrində hesabat ayı ərzində tədavül xərclərinin orta faizi üzrə hesablanır. Bu zaman ayın əvvəlinə keçici qalıq aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilir:

- hesabat ayının əvvəlinə mal qalığına düşən tədavül xərcləri, hesabat ayında ödənilən nəqliyyat xərcləri və faizlər cəmlənir;
- hesabat ayında satılan malların dəyəri və ayın axırına malların dəyəri məbləğləri toplanılır;

- xərclərin məbləğini satılmış və satılmamış qalan malların dəyərində gözlənilən və malların ümumi dəyərində nəqliyyat xərclərinin və faizlərin orta faizi müəyyənləşdirilir;
- ayın axırına mal qalığının məbləğini nəqliyyat xərclərinin və faizlərin orta faizinə vurmaqla satılmamış malların qalığına düşən tədavül xərclərinin məbləğini əldə edirlər.

Misal. İlin axırına mal qalığına düşən nəqliyyat xərclərinin orta faizi və mütləq kəmiyyətinin hesablanması qaydası:

Hesabat ilinin əvvəlinə mal qalığına düşən nəqliyyat xərclərinin və faizlərin məbləği (711 «Kommersiya xərcləri» hesabı üzrə debet saldosu)	900 min manat
Hesabat ili ərzində nəqliyyat xərcləri və faizlər	5100 min manat
Hesabat ili ərzində pərakəndə qiymətlərlə mallar satılmışdır	308000 min manat
Hesabat dövrünün axırına mal qalığı xərclərin orta faizi $[100 \cdot (900 + 5100) : (308000 + 90500)]$, %	1,51
Hesabat ilinin axırına mal qalığına düşən nəqliyyat xərclərinin və faizlərin məbləği $(1,51 \cdot 90500 : 100)$	1367

Tədavül xərclərinin analitik uçotunu tədavül xərclərinin smetası maddələri əsasında aparırlar. Bu zaman xərclərin baş verdiyi yerlər və yaxud məsuliyyət mərkəzləri nəzərə alınır.

III FƏSİL. “EHTİYATLAR UZRƏ” KOMMERSİYA TƏŞKİLATLARI UCUN 8 NƏ-Lİ MİLLİ MUHASİBAT UCOTU STANDARTININ TƏTBİQİ İMKANLARI.

3.1. Standartın təyinatı, məqsədi, tətbiq edildiyi sahə

8 Nə-li Standart “Muhəsibat Ucotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq hazırlanmış və “Ehtiyatlar” adlı 2 Nə-li Muhəsibat Ucotunun Beynəlxalq Standartına əsaslanmışdır. Standartın məqsədi ehtiyatların ucot qaydalarının müəyyən edilməsindən ibarətdir. Ehtiyatların ucotunda əsas məsələ, onlara cəkilən məsrəflərin aktiv kimi tanınmalı olan və gələcək dövrlərdə onların satışınadək aktiv kimi saxlanılan dəyərinin müəyyən edilməsidir.

Bu Standart ehtiyatlara cəkilən məsrəflərin mümkün xalis satış dəyərinə qədər azaldılması hallarını müəyyənləşdirir.

Hazırkı Standartda ehtiyatların ilkin dəyərinin müəyyənləşdirilməsi ucun istifadə edilən hesablama usullarına dair göstərişlər təqdim olunur.

Bu Standart, Ucot Qaydaları nəzərə alınmaqla, maliyyə hesabatlarını Azərbaycan Respublikasının “Muhəsibat ucotu haqqında” Qanununun 10-cu maddəsinə uyğun olaraq hazırlayan bütün kommərsiya təşkilatları tərəfindən tətbiq edilməlidir.

Muhəsibat ucotunu tənzimləyən qüvvədə olan normativ-huquqi aktlar ilə bu Milli Muhəsibat Ucotu Standartı arasında ziddiyyət yarandığı halda, Kommərsiya Təşkilatları ucun Milli Muhəsibat Ucotu Standartı tətbiq edilir.

Bu Standart, aşağıdakılardan başqa bütün nov ehtiyatlara tətbiq edilir:

- tikinti müqavilələrindən, habelə onlarla birbaşa bağlı xidmət müqavilələrindən irəli gələn bitirilməmiş işlər (bax. “Tikinti müqavilələri uzrə” 16 Nə-li Milli Muhəsibat Ucotu Standartı);
- maliyyə alətləri; və
- kənd təsərrüfatı fəaliyyətinə və kənd təsərrüfatı məhsullarının yığılmasına aid bioloji aktivlər.

Bu Standart aşağıdakılar tərəfindən saxlanılan ehtiyatların qiymətləndirilməsinə tətbiq edilmir:

- muvafiq sahələrdə qəbul edilmiş ucot təcrübəsinə uyğun olan mümkün xalis satış dəyərilə hesablanan kənd təsərrüfatı və meşə məmulatlarının, yığılmış kənd təsərrüfatı məhsullarının, təbii sərvətlər və təbii sərvətlərdən hazırlanmış məhsulların istehsalçıları. Belə aktivlər mümkün xalis satış dəyəri ilə qiymətləndirildikdə, həmin məbləğdə dəyişikliklər onların baş verdiyi dövr üzrə mənfəət və zərər haqqında hesabatda tanınırlar.
- satış məsrəfləri çıxılmaqla, ehtiyatlarını ədalətli dəyər əsasında qiymətləndirən istehlak məhsulları üzrə broker-dilerlər. Belə ehtiyatlar, satış üzrə məsrəflər çıxılmaqla, ədalətli dəyərlə qiymətləndirildikdə, satış üzrə məsrəflər çıxıldıqdan sonra ədalətli dəyərdəki dəyişikliklər onların baş verdiyi dövr üzrə mənfəət və zərər haqqında hesabatda tanınırlar.

Bu standartda istifadə edilmiş əsas anlayışlar aşağıdakı mənaları ifadə edir:

Ehtiyatlara aşağıdakı aktivlər aiddir:

- muəssisənin adi fəaliyyəti zamanı satış məqsədilə saxlanılan;
- satış ucun istehsal prosesində hazırlanmaqda olan; və ya
- istehsal və ya xidmlərin göstərilməsi prosesində sərf edilən xammal və materiallar formasında çıxış edən.

Mümkün xalis satış dəyəri – adi fəaliyyət zamanı nəzərdə tutulmuş satış qiymətindən işin tamamlanmasına cəkməsi ehtimal edilən xərclər və satışın həyata keçirilməsi ucun ehtimal edilən xərclər çıxıldıqdan sonra qalan məbləğdir.

Ədalətli dəyər - mustəqil, yaxşı məlumatlandırılmış tərəflər arasında aktivlərin mübadilə edilə biləcəyi və ya öhdəliyin yerinə yetirilə biləcəyi məbləğdir.

Marja – hər hansı gəlir göstəricisi ilə hər hansı xərclər göstəricisi arasında olan fərkdir, məsələn, satış məbləği ilə birbaşa məsrəflərin arasındakı fərq və yaxud satış məbləği ilə satışın maya dəyəri arasındakı fərq və i.a.

3.2.Ehtiyatların əldə edilməsinə çəkilən məsrəflərin uçotu

Ehtiyatların əldə edilməsi uzrə məsrəflərə alış qiyməti, idxal rusumları və digər vergilər (vergi orqanları tərəfindən muəssisəyə sonradan əvəzləşdirilən vergilər istisna olmaqla), daşınma, boşaldılma, və hazır məhsulların, xammal-materialların və xidmətlərin əldə edilməsi ilə birbaşa bağlı olan digər məsrəflər daxildir. Ehtiyatların əldə edilməsinə çəkilən məsrəflərin muəyyən edilməsində ticarət endirimləri və digər oxşar güzəştlər hesaba alınmalı deyil.

Ehtiyatların emal edilməsi məsrəflərinə məhsul vahidləri ilə birbaşa bağlı olan məsrəflər daxildir. Əlavə olaraq, hazır məhsulun əldə edilməsi ucun xammalın emalı zamanı yaranan daimi və dəyişən istehsal qaimə xərclərinin muntəzəm şəkildə boluşdurulması də emal məsrəflərinə aiddir.

İstehsal qaimə məsrəflərinin emal məsrəfləri uzrə boluşdurulması muəssisənin normal iş şəraitində mövcud olan istehsal gücünə əsasən həyata keçirilir. Normal istehsal gücü – planlı texniki qulluğun göstərilməsi nəticəsində istehsal gücü uzrə itkilər nəzərə alınmaqla, normal fəaliyyət zamanı bir necə dövr və ya iş mövsümü uzrə orta göstəricilər əsasında hesablanaraq əldə edilməsi gözlənilən istehsal həcmidir. Muəssisənin faktiki istehsal dərəcəsi, onun normal istehsal gücünə təxminən uyğun olduğu halda istifadə edilə bilər. Məhsulun hər bir vahidinə aid edilən daimi qaimə məsrəflərin məbləği istehsal dərəcəsinin aşağı olması və ya avadanlığın işsiz dayanması nəticəsində artmır. Boluşdurulməmiş qaimə məsrəfləri yarandığı dövr uzrə xərc kimi tanınır. İstehsalın son dərəcədə yüksək olduğu dövrlərdə məhsulun hər bir vahidinə aid edilən daimi qaimə məsrəflərin məbləği azalır və beləliklə ehtiyatlar öz ilkin dəyərindən artıq səviyyədə qiymətləndirilmir. Dəyişən istehsal qaimə məsrəfləri hər məhsul vahidinə istehsal obyektlərinin faktiki istismarı əsasında aid edilir.

İstehsal prosesi nəticəsində eyni vaxtda bir necə məhsul istehsal edilə bilər. Hər bir məhsulun emalı uzrə məsrəflər ayrıca muəyyənləşdirilə bilmədikdə, onlar

məhsullar arasında rasional və ardıcıl surətdə boluşdurulur. İkinci dərəcəli məhsullar, maddi dəyər baxımından təbiətə əhəmiyyətli olmurlar. Belə hallarda, onlar adətən mumkun xalis satış dəyəri ilə qiymətləndirilir və bu məbləğ əsas məhsulun ilkin dəyərindən çıxılır. Nəticədə, əsas məhsulun balans dəyəri onun ilkin dəyərindən əhəmiyyətsiz dərəcədə fərqlənir.

Digər məsrəflər ehtiyatların ilkin dəyərinə yalnız onların hazırki vəziyyətə və əraziyə gətirilməsi zamanı yarandıqda daxil edilir.

Aşağıda qeyd olunmuş məsrəflər ehtiyatların ilkin dəyərinə daxil edilməməli və yarandığı dövrdə xərc kimi tanınmalıdır:

- xammal, əmək haqqı və digər istehsal məsrəfləri üzrə normadan artıq sərf edilən məbləğlər;
- istehsal prosesində novbəti mərhələyə keçid ucun lazım olan məsrəflər istisna olmaqla, saxlama (anbar) məsrəfləri;
- ehtiyatların hazırki vəziyyətə və əraziyə gətirilməsi ilə hec bir əlaqəsi olmayan inzibati qaimə xərcləri; və
- satış məsrəfləri.

Borclarla bağlı məsrəflərin ehtiyatların ilkin dəyərinə daxil edilməsi məsələsi “Borclara aid edilən xərclər üzrə” 13 №-li Milli Muhasibat Ucotu Standartı ilə cox nadir hal kimi muəyyən edilir.

Muəssisə ehtiyatları təxirə salınmış odəmə şərti ilə əldə etdikdə və alış qiyməti odənilmiş məbləğdən fərqli olduqda, bu fərq maliyyələşdirmə dövrü üzrə faiz xərci kimi tanınır.

Xidmət sahəsində fəaliyyət göstərən muəssisələr sahib olduğu ehtiyatların dəyərini onlara cəkilən məsrəflər əsasında olcurlər. Bu məsrəflər xidmətin göstərilməsilə birbaşa bağlı olan, əsasən əmək haqqları və personala cəkilən digər məsrəflərdən, o cümlədən iş nəzarət edən rəhbər işçilərə cəkilən və aid edilə bilən qaimə məsrəflərdən ibarətdir. Satış və inzibati heyətin əmək haqqları və onlara aid digər məsrəflər ehtiyatların ilkin dəyərinə daxil edilmir, əksinə yarandığı dövrün xərci kimi tanınır. Xidmət sahəsinə aid muəssisələrdə muəssisə tərəfindən

göstərilən xidmətlərin adətən satış qiymətində əks olunan mənfəət marjası və aidiyyəti olmayan qaimə xərcləri ehtiyatların ilkin dəyərinə daxil edilmir.

3.3. Bioloji aktivlərdən alınmış kənd təsərrüfatı məhsulunun ilkin dəyərinin hesablanması metodikası

Muəssisə tərəfindən bioloji aktivlərdən alınmış kənd təsərrüfatı məhsulunun ehtiyatları ilkin tanınma anında gözlənilən satış məsrəfləri çıxılmaqla məhsul yığımı zamanına olan ədalətli dəyəri əsasında qiymətləndirilir. Bu dəyər hazırkı Standartın tətbiqi məqsədi ucun ehtiyatların ilkin dəyəri hesab edilir.

Ehtiyatların ilkin dəyərinin qiymətləndirilməsində daha durust nəticəyə nail olmaq ucun tətbiq edilməsi məqsədə uyğun sayılan normativ məsrəflər metodu və ya pərakəndə satış qiyməti metodundan istifadə edilə bilər. Normativ məsrəflər metodu xammalın, materialların, sərf edilən əməyin, səmərəliliyin və istehsal gücünün istifadəsinin normativ dərəcələrini nəzərə alır. Onlar mutəmadi olaraq təhlil edilir və lazım gəldikdə, cari şərtlər nəzərə alınmaqla yenidən baxılırlar. Pərakəndə ticarətdə eyni marjalı çox saylı və tez-tez dəyişən mallardan ibarət olan ehtiyatların qiymətləndirilməsi ucun hər hansı digər metoddan istifadə edilməsi məqsədə uyğun olmadığı ucun pərakəndə satış qiyməti metodundan istifadə edilir. Ehtiyatların ilkin dəyəri satış qiymətinin müvafiq faiz dərəcəsilə ifadə olunmuş ümumi marja dəyərinə azaldılması vasitəsilə müəyyənləşdirilir. Tətbiq edilən faiz dərəcəsi ilkin satış qiymətindən aşağı qiymətləndirilmiş ehtiyatların təsirini də özündə əks etdirir. Adətən, pərakəndə ticarətin hər bir bölməsi ucun orta faiz dərəcəsi tətbiq edilir.

Adətən bir-birini əvəz edə bilməyən ayrı-ayrı maddələr üzrə ehtiyatların və xüsusi layihələr ucun istehsal edilmiş və nəzərdə tutulmuş mal və xidmətlərin ilkin dəyəri onlara cəkilmiş fərdi məsrəflərin spesifik identifikasiyası vasitəsilə müəyyənləşdirilməlidir.

Məsrəflərin spesifik identifikasiyası konkret məsrəflərin ehtiyatların müəyyən vahidlərinə aid edilməsini nəzərdə tutur. Bu qayda ilə ucotun aparılması xüsusi layihələrə aid edilməsi məqsədilə satın alınan və ya istehsal edilən mallara uyğundur. Lakin, məsrəflərin spesifik identifikasiyası ehtiyatların çoxlu sayda bir-biri ilə əvəzləşdirilə bilən vahidlərinin mövcud olduğu halda məqsədə uyğun sayılmır.

Hazırkı Standartın 23-cü maddəsində qeyd edilənlərə aid olmayan ehtiyatların ilkin dəyəri “ilk mədaxil – ilk məxaric” (FIFO) və ya cəkili orta dəyər dusturu əsasında hesablanıla bilər. Muəssisə, ehtiyatların ilkin dəyərinin hesablanmasında tətbiq etdiyi eyni dusturu xüsusiyyəti və istifadə edilməsi baxımından eyni olan bütün ehtiyatlara tətbiq etməlidir. Muxtəlif xüsusiyyətlərə malik olan və muəssisə tərəfindən muxtəlif cür istifadə edilən ehtiyatların ilkin dəyərini hesablamaq məqsədilə muxtəlif usullardan istifadə edilə bilər.

Ehtiyatların ilkin dəyəri hər hansı səbəbdən tam əvəzləşdirilə bilmədikdə, bu dəyər mümkün xalis satış dəyərində silinməlidir. Ehtiyatların dəyərinin öz ilkin dəyərindən mümkün xalis satış dəyərində silinməsi təcrübəsi aktivlərin satışından və ya istifadəsindən əldə edilməsi gözlənilən məbləğdən artıq dəyərle qiymətləndirilməməsi fikrini əks etdirir.

Adətən, ehtiyatlar mümkün xalis satış dəyərində maddəbəməddə silinir. Buna baxmayaraq, bəzi hallarda bir-biri ilə bağlı və ya oxşar olan obyektləri birləşdirmək məqsədə uyğun sayılır. Belə vəziyyət eyni çeşidli və təyinatlı, bir coğrafi ərazidə istehsal edilmiş və satılan, eyni cür istifadə edilən və təcrübədə eyni çeşidli mallardan ayrı qiymətləndirilməsi mümkün olmayan ehtiyatların maddələri ilə baş verə bilər. Ehtiyatların öz təsnifləşdirilməsinə əsasən (məsələn, hazır məhsulun və ya konkret sahəyə və ya coğrafi seqmentə aid bütün malların) silinməsi məqsədə müvafiq hesab edilmir. Xidmət göstərən muəssisələr məsrəflərini fərqli satış qiymətləri təyin ediləcək konkret xidmətlərə görə ayırırlar. Beləliklə, hər bir belə xidmət növü ayrı maddə kimi nəzərə alınır.

Mumkun xalis satış dəyərinin qiymətləndirilməsi ucun qiymətləndirilmənin aparıldığı tarixdə satılması ehtimal edilən ehtiyatların dəyərinə dair mövcud olan dəlillərdən daha etibarlısına istinad edilir. Bu hesablamalar hesabat dövrünün bitməsindən sonra baş verən hadisələrlə birbaşa bağlı olan qiymətin və ya ilkin dəyərin dəyişməsinə o zaman nəzərə alınmalıdır ki, həmin hadisələr hesabat dövrünün sonunda mövcud olan şəraitləri təsdiqləsin. Mumkun xalis satış dəyərinin hesablanması zamanı həmcinin ehtiyatın saxlanma məqsədi də nəzərə alınmalıdır.

Ehtiyatların istehsalı ucun nəzərdə tutulmuş xammal və digər materiallar, onların təşkil edəcəyi hazır məhsulun ilkin dəyərinə, və ya ondan artıq qiymətə satılması ehtimal edildikdə, ilkin dəyərindən aşağı olan hec bir dəyərə qədər silinmir. Lakin, xammalın qiymətinin azalması hazır məhsulun ilkin dəyərinin mumkun xalis satış dəyərindən artıq olduğunu göstərdiyi halda, xammal mumkun xalis satış dəyərində silinir. Belə hallarda, xammal və materialların əvəz edilməsi üzrə məsrəflər onların mumkun xalis satış dəyərinin mövcud ölçülərindən ən doğrusu hesab edilə bilər.

Hər novbəti hesabat dövründə mumkun xalis satış dəyərinin yenidən qiymətləndirilməsi aparılmalıdır. Əvvəlki dövrlərdə ehtiyatların ilkin dəyərindən aşağı olan hər hansı dəyərə qədər silinməsi hallarını yaratmış səbəblər artıq mövcud olmadıqda və ya iqtisadi vəziyyətin dəyişməsi səbəbindən mumkun xalis satış dəyərinin artmasına dair açıq-aydın dəlil mövcud olduqda, silinmiş məbləğ ehtiyatların yeni balans dəyərini ilkin dəyərdən və yenidən qiymətləndirilmiş mumkun xalis satış dəyərindən daha az olan dəyərə uyğunlaşdırılmaqla qaytarılır.

Ehtiyatlar satıldıqda, həmin ehtiyatların balans dəyəri onların satışı ilə bağlı müvafiq gəlir tanındığı dövrdə xərc kimi tanınmalıdır. Ehtiyatların balans dəyərinin mumkun xalis satış dəyərində hər hansı azalma məbləği və ehtiyatlar üzrə bütün itkilər bu azalmanın və ya itkinin baş verdiyi dövrdə xərc kimi tanınmalıdır. Mumkun xalis satış dəyərinin artması ilə əlaqədar olaraq, ehtiyatların

hər hansı silinmiş dəyərinin hər hansı bərpa məbləği ehtiyatların dəyərinin bərpası dövründə xərc kimi tanınmış miqdarın azalması kimi tanınmalıdır.

Məsələn, müəssisənin daxili imkanlar hesabına inşa edilmiş torpaq, tikili və avadanlıqların komponenti kimi istifadə edilmiş bəzi ehtiyatlar digər aktivlərin hesabına aid edilə bilər. Bu yolla digər aktivlərə aid edilmiş ehtiyatlar bu aktivin istismar müddəti ərzində xərc kimi tanınır.

3.4. Maliyyə hesabatında ehtiyatlar üzrə metodikası

Maliyyə hesabatlarının qeydlərində aşağıdakılar haqqında məlumat açıqlanmalıdır:

- ilkin dəyərin hesablanması üçün istifadə edilən usul daxil olmaqla, ehtiyatların qiymətləndirilməsi üçün qəbul edilmiş ucot siyasəti;
- ehtiyatların ümumi balans dəyəri və müəssisəyə uyğun təsnifləşdirmə maddələri üzrə balans dəyəri;
- satış üzrə xərclər çıxılmaqla, ədalətli dəyəri ilə ucota alınmış ehtiyatların balans dəyəri;
- hesabat dövrü ərzində ehtiyatların xərc kimi tanınmış məbləği;
- standartın 31-ci maddəsinə uyğun olaraq, hesabat dövrü ərzində ehtiyatların xərc kimi tanınaraq silinmiş məbləği;
- standartın 31-ci maddəsinə uyğun olaraq, hesabat dövrü ərzində ehtiyatların xərc kimi tanınmış məbləğinin azalması kimi tanınan hər hansı silinmənin hər hansı bərpa edilmə məbləği;
- standartın 31-ci maddəsinə uyğun olaraq, ehtiyatların silinməsinin bərpasına gətirib çıxaran hadisələr və ya səbəblər; və
- öhdəliklər üzrə girov qoyulmuş ehtiyatların balans dəyəri.

Müəssisə mənfəət və zərər haqqında hesabatın xərclərin xüsusiyyətlərinə görə təsnifatı formasını qəbul etdikdə (bax. “Maliyyə hesabatlarının təqdimatı üzrə” 1 №-li Milli Muhasibat Ucotu Standartı), xammal, materiallar və əmək haqqlarına

aid xərcləri, həmcinin hesabat dövrü ərzində ehtiyatların xalis dəyişməsinin məbləği ilə birlikdə digər əməliyyat xərcləri kimi tanınan məsrəfləri acıqlamalıdır.

Bu Standartın qüvvəyə minmə tarixi Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin müvafiq əmri ilə müəyyən edilir.

“Ehtiyatlar üzrə” Kommersiya Təşkilatları ucun 8 №-li Milli Muhasibat Ucotu Standartı əsasən “Ehtiyatlar” adlı 2 №-li Muhasibat Ucotunun Beynəlxalq Standartından (2006-cı ilin redaksiyası) götürülmüşdür. Bu standartlar arasındakı əsas fərqlər aşağıda təqdim edilir:

- 8 №-li Milli Muhasibat Ucotu Standartı ilə 2 №-li Muhasibat Ucotunun Beynəlxalq Standartı arasında əhəmiyyətli fərqlər mövcud deyil
- 1-ci maddə, 8 №-li Milli Muhasibat Ucotu Standartını “Muhasibat ucotu haqqında” qanun ilə əlaqələndirmək ucun əlavə edilmişdir. 2 №-li Muhasibat Ucotunun Beynəlxalq Standartında bu cür maddə mövcud deyildir.
- 8 №-li Milli Muhasibat Ucotu Standartının 5, 6, 7 və 8-ci maddələri, “Muhasibat ucotu haqqında” qanunda göstəriləyi kimi, həmin standartı tətbiq etməli olan müəssisələri müəyyən edir. 2 №-li Muhasibat Ucotunun Beynəlxalq Standartında bu cür maddə mövcud deyildir.
- 2 №-li Muhasibat Ucotunun Beynəlxalq Standartına bir sıra şərhədicə misallar və təqdimatlar daxildir. Müəyyən edilmiş siyasətə uyğun olaraq, bütün misallar 8 №-li Milli Muhasibat Ucotu Standartında deyil, Şərhlər sənədində əhatə olunur.
- 8 №-li Milli Muhasibat Ucotu Standartının “Əsas anlayışlar” bölməsində aydınlıq ucun “marja” anlayışı əlavə edilmişdir. 2 №-li Muhasibat Ucotunun Beynəlxalq Standartında bu cür maddə mövcud deyildir
- 2 №-li Muhasibat Ucotunun Beynəlxalq Standartında ekvivalent Milli Muhasibat Ucotu Standartlarının olmadığı digər Muhasibat Ucotunun Beynəlxalq Standartlarına istinad edən maddələr çıxarılmışdır.
- 2 №-li Muhasibat Ucotunun Beynəlxalq Standartında bir sıra maddələr müəyyən cümlələrin çıxarılması və ya Azərbaycan dilində daha sadə ifadələrin işlədilməsi ilə sadələşdirilmişdir.

NƏTİCƏ

1. Bu günkü şəraitdə respublikamızın iqtisadi inkişaf sürəti müəyyən mənada artmağa meyl edir. Son illərdə respublikada sənaye istehsalının həcmi, ümumi daxili məhsulun həcmi və büdcə əhəmiyyətli dərəcədə artmağa doğru meyl edir. Belə bir vəziyyətdə müəssisələrdə qənaət rejiminə əməl edilməsi çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. İqtisadi inkişaf səviyyəsinin aşağı düşməsinin obyektiv və subyektiv səbəbləri var. Obyektiv səbəblərə keçmiş ittifaqın dağılması nəticəsində respublikalar və müəssisələr arası əlaqələrin pozulması, ayrı-ayrı müstəqil respublika – dövlətləri müxtəlif iqtisadi siyasət xətti olmasına baxmayaraq, tədaviyə bir pul vahidinin dövr etməsi və s. subyektiv səbəblərdən, ən əsası isə müəssisə və birliklərdə uçot işlərinin aşağı səviyyədə aparılmasıdır. Müəssisələrə müstəqillik verilməsi ilə əlaqədar olaraq onların idarə olunmasında mühasibat uçotunun məlumatlarının ən başlıca informasiya mənbəyi olmasıdır. Bu baxımdan material resursları təchizat, istehsal və satış proseslərinin bütün mərhələlərində mühasibat uçotunun obyektivi olmalıdır. Bunun üçün materialların uçotunun obyektivi olmalıdır. Bunun üçün materialların uçotunun normadan kənarlaşmalar əsasında və yaxud normativ uçotun ayrı-ayrı elementlərini tətbiq etməklə aparılması məqsədəuyğun sayılır;
2. İqtisadiyyatın digər sahələrində olduğu kimi, sənaye müəssisələrində də mühasibat uçotunun səmərəli təşkili və operativliyi bir çox hallarda yüksək səviyyədə tərtib və təsdiq olunmuş uçot siyasətindən və sənəd dövriyyəsi planından asılıdır. Son təlimatlara görə uçot siyasəti və sənəd dövriyyəsi planı müəssisənin baş mühasibi tərəfindən təsərrüfat ilinin əvvəlində tərtib olunmalı, habelə ilk hesabat sənədlərinin mühasibatlığa təqdim olunmasının konkret müddətləri haqqında dəqiq məlumat sex rəislərinin, sahə ustalarının və digər maddi-məsul şəxslərin nəzərinə çatdırılmalıdır;

Təcrübədə olduğum müəssisədə sənəd dövriyyəsi planı hər il tərtib və təsdiq olunsa da, onun tələblərinə tam əməl olunmur. Bir sıra istehsal vahidləri təsərrüfat

fəaliyyətinin gedişi ilə əlaqədar tərtib olunmuş sənədləri mühasibata qrafikdə nəzərdə tutulan müddətdə təhvil vermirlər. Nəticədə xammal və materialların normadan artıq sərf olunmasının qarşısını operativ surətdə almaq mümkün olmur.

3. Material resurslarının müəssisəyə daxil olması, istifadəsi, qalıqları, məsrəf normaları haqqında məlumatlar bu sahədə nəzarət işini düzgün təşkil etməyə imkan verir. Çox təəssüf ki, bir çox sənaye müəssisələrində, o cümlədən tədqiqat işi aparılan müəssisədə yuxarıdakı məlumatları operativ şəkildə əldə etmək demək olar ki mümkün deyil. Buna uçotun avtomatlaşdırılması yolu ilə nail olmaq olar. Bunun üçün müəssisədə mühasiblərin və digər müvafiq xidmət işçilərinin avtomatlaşdırılmış iş yerlərinin, vahid kompüter informasiya sisteminin məlumat bankı yaratmaq lazımdır. Material resursları ilə əlaqədar uçotun informasiyasını məlumat bankına daxil etmək və onları istənilən vaxt display vasitəsilə müşahidə etmək olar;
4. Material resurslarından səmərəli istifadə olunmasının ən başlıca yollarından biri də geri qaytarılan tullantılardan istifadə olunmasının təşkilidir. Ancaq təcrübədə çox vaxt bu cür tullantılar uçotdan kənar qalır. Tullantıların uçota alınmasının mükəmməl metodikası indiyə qədər işlənib hazırlanmamışdır;
5. Materialların uçotunun düzgün aparılması anbar təsərrüfatının vəziyyəti və orada ilkin sənədlərin tələb olunan qaydada aparılmasından bilavasitə asılıdır. Bu barədə çoxlu təlimat və göstəricilərin olmasına baxmayaraq, anbar təsərrüfatı və uçotu təminədiçi səviyyədə aparılmır. Qiymətlərin qeyri-sabit olduğu indiki şəraitdə yaxşı olardı ki, anbarlardakı mal-material qiymətliləri vaxtaşırı inflyasiyanı nəzərə alaraq yenidən qiymətləndirilsin;
6. Müəssisədə məhsul buraxılışı sisteminin təşkilinin tələbata cavab verməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, müəssisədən istehsalat ehtiyatlarının çıxarılması yalnız təchizat sexinin rəisinin, baş mühasibin və yaxud onun müavininin imzaladıqları buraxılış vərəqələrinə əsasən həyata keçirilməlidir. Odur ki, mühafizə işçilərdə həmin vəzifəli şəxslərin imzalarının nümunələrinin olması vacib məsələlərdəndir;

7. Müəssisədə bir çox hallarda sex, ümumfabrik və köməkçi istehsalatlar hesabına aid edilən materalların buraxılması birdəfəlik qaimələrdə rəsmiləşdirilir. İstehsalata limitdən artıq materialların buraxılması prosesində qaimələrdən istifadə olunur. Bu zaman material almaq üçün qaimənin üzərində qırmızı və yaxud başqa rəngdə xəbərdaredici zolaq olur. Sıqnal tələbnaməsinin o biri üzündə artıq xərcin baş vermə səbəbləri zaqda sex rəisinin və yaxud sahə ustasının yazılı izahatı əlavə olunmalıdır;
8. Satın alınan istehsalat ehtiyatlarının gətirilməsinə çəkilən xərclər (əgər, kontraktla belə xərclərin malalan təşkilatın hesabına ödənilməsi nəzərdə tutulmuşdursa) onun maya dəyərinə daxil edilə və edilməyə bilər. Təcrübə göstərir ki, daşıma ilə əlaqədar xərclərin istehsalat ehtiyatlarının maya dəyərinə daxil edilməsi daha məqsədəuyğundur;
9. Stabil iqtisadi şəraitdə inflyasiyanın və qiymətlərin cüzi dəyişdiyi hallarda istehsalat ehtiyatlarını onların satınalma dəyərləri ilə qiymətləndirmək məqsədəuyğundur. Bununla yanaşı, inflyasiyanın illik səviyyəsi iki rəqəmli həddə yaxınlaşdıqda, habelə bazarda qeyri-stabillik halları müşahidə edildikə, istehsalat ehtiyatlarının satınalma dəyəri ilə əks etdirilməsi onların real dəyərləri haqda obyektiv məlumat vermək funksiyasını dayandırır;
10. Materialların istehsal prosesində səmərəli istifadə olunmasına nəzarəti həyata keçirmək üçün texniki cəhətdən əsaslandırılmış sərt normalar müəyyənləşdirilməlidir. Bu zaman həqiqi məsrəfləri norma ilə müqayisə etmək və kənarlaşmaları aşkara çıxarmaq lazımdır;
11. Uçotun beynəlxalq standartlara uyğun olaraq qiymət stabilliyini saxlamaq məqsədilə mal-material ehtiyatlarını ya onların satınalma, ya da bazar dəyəri ilə qiymətləndirmək məqsədəuyğun sayılır. Bu zaman həmin iki qiymətdən daa aşağı olanı seçilməlidir. Qiymətləndirməyə elə yanaşma konservatizm prinsipinə əsaslanır. Mal-material ehtiyatlarının qiyməti artdıqca artıq satın alınan ehtiyatlar köhnə dəyəri (satın alma dəyəri) ilə əks etdirilir. Qiymətin

artması ilə əlaqədar əmələ gələn mənfəət mal-material dəyərləri bazarda satılanadək uçotda əks etdirilməməlidir;

12. Materialları elə təsnifləşdirmək lazımdır ki, onların dəyərlərdən kənarlaşmaları məsrəflərin istiqamətləri üzrə daha dəqiq bölüşdürmək mümkün olsun. Bu zaman nəzərə alsaq ki kənarlaşmaların (nəqliyyat-tədarük xərclərinin) böyük hissəsi daşınan yüklərin kütləsindən və yaxud həcmindən asılıdır, onda həmin xərcləri natural göstəricilərə mütənasib olaraq böüşdürmək məqsədəuyğundur;

13. Xarici ölkələrin uçot praktikasında mal-material ehtiyatlarının qiymətləndirilməsinin LIFO, FIFO və orta dəyər metodları geniş yayılmışdır. Mal-material ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi metodu seçilən zaman başlıca problem ondan ibarətdir ki, nəticə balansda və mənfəət və zərərlər haqda hesabatda əks etdirilir. Bu nöqteyi-nəzərdən LIFO metodu daha məqsədəuyğundur. Ciddi səbəblər olduqda, müəssisə istifadə etdiyi metodu dəyişə bilər. Həmin səbəblər hökmən illik hesabatla əlavədə göstərilməlidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. «Mühasibat uçotu haqda Qanun» Bakı – 2004;
2. «Audit xidməti haqda Qanun» Bakı – 1994;
3. «Mühasibat (maliyyə) uçotu» - dərslik, 3,5 ç.v. – 2003-cü il (müəlliflər kollektivi tərəfindən);
4. S.M.Səbzəliyev, R.Ş.Hacıyev – «Auditin əsasları» - dərslik, 31,0 ç.v. 2003-cü il;
5. S.M.Səbzəliyev «Mühasibat (maliyyə) hesabatı» - dərs vəsaiti 16 ç.v. 2003-cü il;
6. S.M.Səbzəliyev, S.Ə.İbrahimova, Ə.İ.Daşdəmirov – «Mühasibat uçotunun nəzəriyyəsi» fənni üzrə test və tapşırıqların məcmuəsi, dərs vəsaiti. 12,8ç.v. 2002-ci il;
7. Q.R.Rzayev – «Beynəlxalq mühasibat uçotu və audit» dərs vəsaiti, 0,8 ç.v. 2000-ci il;
8. Q.R.Rzayev – «Beynəlxalq mühasibat uçotu standartları və maliyyə hesabatı», dərs vəsaiti, 11 ç.v. 2004-cü il;
9. Q.Rzayev «Mühasibat uçotu və audit» Bakı – 2006.
10. Q.Abbasov, S.M.Səbzəliyev və b. «Mühasibat (maliyyə) uçotu» B., 2003;
11. R.Ş.Hacıyev «Təftiş və nəzarət» dərslik, 35 ç.v. 2000-ci il;
12. R.Hacıyev və S.Səbzəliyev «Auditin əsasları» Bakı – 2003;
13. И.М.Дмитриева «Бухгалтерский учет и аудит» М, 2002;
14. «Управленческий учет» (под ред. А.Д.Шеремет), М. 2001;
15. М.Ю.Медведев Учетная политика: бухгалтерская и налоговая. М, 2003;
16. А.В.Соловьева МСФО и ГААП: учет и отчетность. М, 2003;
17. А.В.Морозова, И.Г.Васина. «Расчеты по договорам лизинга». «Особенности бухгалтерского учета и налогообложения» М, 2003;

18. Н.Н.Хохонова. Международные стандарты финансовой отчетности Ростов-на Дону, 2002;
19. Т.И.Малькова. Теория и практика международного бухгалтерского учета. Санкт-Петербург, 2001;
20. О.В.Рожнова Международные стандарты бухгалтерского учета и финансовой отчетности. М., 2003;
21. «Бухгалтерский учет» (под ред. И.Е.Тишкова) Минск 1999;
22. «Финансовый учет» (под ред. В.Т.Гетьмана) М., 2002;
23. Нидлз Б, Андерсон Х, Колдуелл Д, «Принципы бухгалтерского учета» М., 1994;
24. Качалин В.В. «Финансовый учет и отчетность в соответствии со стандартами ГААП» М., 1998;
25. В.Ф.Палий «Современный бухгалтерский учет» М., «Бухгалтерский учет», 2003;
26. Н.П.Любушин, В.Б.Лещева, В.Г.Дьякова «Анализ финансово-экономической деятельности предприятий» М., 2000;
27. В.А.Ерофеева и др. «Аудит» М., Высшее образование, 2007;
28. В.Ф.Палий «Международные стандарты учета и финансовой отчетности» М., ИНФРА – М, 2007;
29. «Финансовый учет» под ред. проф. В.Г.Гетьмана, М., 2006;
30. Ольга Николаева, Татьяна Шишкова «Управленческий учет» М., 2005;
31. «Бухгалтерский учет» под ред. Я.В.Соколова, М., 2007;
32. Н.П.Кондраков «Бухгалтерский учет», М., ИНФРА – М., 2006;
33. «Комплексный экономический анализ хозяйственной деятельности» под ред. А.И.Алексеева М., Кнорус, 2007;